

Кыргыз
4(с)к
ж 81

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ

БАТКЕН МАМЛЕКЕТТИК УНВЕРСИТЕТИ

ЖОРОЕВ Исламкул

Азыркы кыргыз тили
сөз жасоо

ОШ, 2007

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

БАТКЕН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫЗЫЛКЫЯ ГУМАНИТАРДЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК
ИНСТИТУТУ**

Жороев Исламкул Маматкулович

Азыркы кыргыз тили сөз жасоо

Жогорку окуу жайлардын филология
адистиктеринин студенттери үчүн
окуу куралы

ОШ, 2007

УДК 811.51
ББК – 81.2Ки
Ж 81

БАТМУ КГПИнин окумуштуулар
кеңешмесинде басууга сунушталган.

Адис редактор: А. Жалилов, филология
илимдеринин кандидаты, доцент.
Рецензиялагандар: Т. Нуруев, филология
илимдеринин кандидаты, доцент. А.

Машрапов, филология илимдеринин
кандидаты, доцент. Ж. Элчиев,
филология, илимдеринин
кандидаты, доцент.

Жороев Исламкул

Ж 81

Азыркы кыргыз тили, сөз жасоо. Жогорку окуу
жайлардын филология адистиктеринин студент-тери
үчүн окуу куралы. – Ош, 2007. 72 бет.

ISBN 978 – 9967 – 24 – 567 – 9

Китепте азыркы кыргыз тилинин сөз жасоо бөлүмүнүн изилдөө
объектиси, милдет-максаттары, сөз жасоонун изилдениш тарыхы,
теориялык маселелери, негиз жана анын уңгудан болгон
айырмачылыгы, сөздүн мүчө бөлүгү, түзүүчү жана туунду
негиздердин карым-катышы, сөз жасоо жолдору, сөз жасоочу
мүчөлөр жана алардын классификацияланышы, ар бир сөз
түркүмүндөгү сөздөрдүн морфологиялык жана синтаксистик жолдор
аркылуу жасалышы жана сөз жасоо боюнча талдоонун планы
көрсөтүлөт.

Китептин чыгышына жакындап келдөө көрсөтүп, демөөрчүлүк
кылган Темиров Шерали Убраимовичке жана жеке ишкер
Матказиева Гүлзада Эрешовнага автор терең ыраазычылык
билдирет.

Ж 4602000000-07

ISBN 978 – 9967 – 24 – 567 – 9

УДК 811.51
ББК 81.2Ки
Жороев И., 2007

БАШ СӨЗ

Тил көп кырдуу, татаал көрүнүш болгондуктан, аны ар
үрдүү өңүттөрдөн (аспектилерден) изилдеген тил илиминин
бир нече бөлүктөрү бар. Кыргыз лингвистикасынын да эне
илибиздин структуралык түзүлүшүн иликтөөгө алган фонетика,
лексикология, морфология, синтаксис ж. б. бөлүмдөрү белгилүү.
Ошолордун бири - сөз жасоо. Сөз жасоонун илимий-теориялык
маселелерин изилдөөдө академик Б. Орузбаева, профессор
Кудайбергенов жана сөз түркүмдөрүн, алардын жасалыштары
менен кошо диссертациялык планда иштеп чыгышкан
Дыйканов, С.Давлетов, Үмөталиева, Н.Чечейбаева сыяктуу
окумуштуулардын эмгектери чоң.

Сөз жасоо – мектептерде жана жогорку окуу жайлардын
кыргыз филологиясы адистиктеринде окутулуп, эчактан бери өз
объектисин тапкан илим. Бирок жогорку окуу жайлардын
филология адистиктеринде ар бир сөз түркүмүнүн сөз жасоо
өзгөчөлүктөрү морфологиялык өзгөчөлүк катары морфология
курсунда окутулуп келе жатат. Морфология – сөз түркүмдөрүнүн
формалары жөнүндөгү окуу, грамматикалык категориялардын
алкагындагы мазмун. Ал эми сөз жасоо болсо лексика менен
сөз түркүмүнүн чегиндеги тил илими. Ошондуктан
морфологияны «таза жашатып», андан сөз жасоону бөлүп
чүнчө окутуу зарыл.

Колуңуздардагы китепте алгач ирет кыргыз тилинин сөз
жасоосунун теориялык маселелери кыргыз филологиясы
факультеттеринин студенттерине окуу куралы катары
лайыкталып, өзүнчө тил илиминин бир бөлүмү катары
көрсөтүлүп берилип олтурат.

Китепте кыргыз адабий тилинин сөз жасоосунун изилдөө
объектиси, башка тектеш илимдер менен байланышы, сөз
жасоонун теориялык маселелери, сөз жасоонун жолдору, тиби,
ар бир сөз түркүмүнө тиешелүү сөз жасоонун өзгөчөлүктөрү
көрсөтүлүп берилди.

Ошондой эле, адабий тилдин өнүгүшүнүн бир башаты
диалектилерде жаткандыктан, кыргыз адабий тили жаш, өнүгүп
эле жаткан тил болгондуктан, анын диалектилик
өзгөчөлүктөрдөн байып өнүгүп жатканын эске алып, түштүк-
батыш диалектисине мүнөздүү сөз жасоого байланыштуу
материалдардан дагы кыскача маалымат берүүнү оң көрдүк.

Кыргыз тилинин диалектилеринде грамматикалык жана сөз жасоо каражаттар боюнча олуттуу айырмачылыктардын жоктугу окумуштуулар тарабынан белгиленип жүрөт. Ошого карабастан, акдемик Б. М. Юнусалиев зат атоочтордун, сын атоочтордун, тактоочтордун жасалышында¹ ичкилик диалектисинде бир топ бөтөнчөлүктөрдүн бардыгын белгилеген. Окумуштуу А.Жалилов кыргыз тилинин лексикасынын 1980-жылдардын экинчи жарымынан кийинки өнүгүшүнө байкоо жүргүзгөн макалаларында кыргыз адабий тилинин сөздүк курамында сөз жасоодогу ички булактан пайдалануу тенденциясы жүрүп жатканын белгилеп руханият, инсаният, бейрасимий, гүлзар, шалызар ж.б. мисалдарды келтирет.²

Биз окуу-методикалык колдонмодо түштүк-батыш диалектисинин өкүлдөрү эсептелген айрым акын-жазуучулардын көркөм чыгармаларында учураган диалектилик сөз жасоого байланыштуу материалдардан да киргиздик.

¹ Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгектер. – Ф.: Илим, 1985. –197-198, 200-202, 213-216-б-р.

² Жалилов А. Барпы – кыргыз поэзиясынын фонемени: ЖАМУда өткөрүлүүчү I республикалык илимий-педагогикалык окуу (тезистер жана докладдар). – Жажалабад, 1994. –79-б., Кыргыз тилиндеги –еки аффикси жөнүндө БатМУнун кабарчысы. –2002. -№ 1. –24-26-б-р.

СӨЗ ЖАСООНУН ИЗИЛДӨӨ ОБЪЕКТИСИ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

Сөз жасоо термини азыркы кыргыз тил илиминде бир сөздөн экинчи бир туунду маанидеги сөздү пайда кылуу жана тил илиминин жаңыдан калыптанып келе жаткан бир тармагы деген маанилерде жолугат.

Сөз жасоонун изилдөө объектиси – сөз жана сөз жасоочу морфемалар (мүчөлөр, приставкалар). Ырас, сөз лингвистиканын лексикология, морфология, ономастика ж. б. бөлүмдөрүндө да каралат. Бирок алардын ар бири өз максат-милдеттерине жараша өздөрүнө тиешелүү аңытта (аспектиде) изилдейт. Алсак, лексикологияда сөздөрдүн табияты, маанилик типтери жана түрлөрү, келип чыгышы, бир тилдеги сөздөр жыйындысынын куралышы, өнүгүшү, колдонулуш чөйрөсү сыяктуу маселелер каралса, морфологияда сөздөрдүн маанилик-грамматикалык топтору, сөз түркүмдөрүнө бөлүнүшү, ар бир сөз түркүмүнүн морфологиялык категориялары, булар аркылуу сөз формаларынын жасалышы сыяктуу маселелер териштирилет ж.б.

Сөз жасоо болсо сөздөргө сөздөрдүн жасалышындагы башкача айтканда, алардын маанилик жактан өнүгүп, же сөз жасоочу элементтер жалганып же өз ара айкалышта келип, сөз жасоонун каражаты, материалы катарында мамиле жасайт, ушул багыттагы касиеттерин карайт. Демек, сөз жасоо тилдик ички каражаттардын эсебинен пайда болгон жаңы туунду маанидеги сөздөрдүн жасалыш эрежелерин-типтерин, жолдорун изилдейт.

Тил коомдук көрүнүш болгондуктан, коом өнүккөн сайын анын фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык, деңгээлдери өсүп, өнүгүп турат. Айрыкча, коомдун өнүгүш менен тилдин лексикасы өзгөрүүгө ийкемдүү келет. Анткени адамзат турмушунун тарыхый-социалдык, экономикалык, маданий, илимий-техникалык жактан өркүндөшүнүн натыйжасында жаңы түшүнүктөр жаралат. Андай жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн жаңы сөздөр керектелет. Алар бардык эле адабий тилдерде¹ төмөнкүдөй эки булак аркылуу пайда болот: а) Сырткы булактан, б) ички булактан. Сырткы булакта башка тилдерден даяр сөздөр оозеки түрдө жана жазуу

¹ Диалектилик, говордук тилдердин лексикасында да.

аркылуу² өздөштүрүлөт. Ички булакта тилдин өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрү аракеттенип, туунду жаңы сөздөр көп маанилүүлүктүн өнүгүшүнөн, конверсиядан, сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы жана сөздөрдүн өз ара айкашуусунан улам жасалат. Биринчи булак лексикалык кабыл алуу түрүндө болгондуктан лексикологияда изилденет. Ал эми экинчи булак сөз жасоонун негизги иликтөө чөйрөсүн түзүп, адабий тилдеги сөз жасоо жараянына катышкан бардык тилдик бирдиктерди ичине камтыйт. Ошондуктан адабий тилдин лексикасына өткөн өздөштүрүлгөн сөздөр да, диалектизмдер да, алтүгүл жаргондорго чейин туунду сөздөрдү жасоого катышып адабий тилдеги башка сөздөр сыяктуу эле сөз жасоочу каражаттар болуп эсептелет. Мисалы: ирет (орусча рядь): ирет-ирет, иретте, иреттүү, иретсиз; азил (түштүк диалектилеринен өткөн сөз) азил – чын, азил – тамаша, азилдеш, азилкеч, азилде ж.б.

Тилдин ички мүмкүнчүлүгүнүн, сөз жасоонун эсебинен пайда болгон сөздөр адабий тилдик лексиканын толукталып байышын шарттайт.

Сөздөрдүн жасалуу эрежелери улуттук тилдин лексикалык, морфологиялык, синтаксистик мыйзамдарына ылайык объективдүү түрдө жүзөгө ашып отурат. Сөз жасоо илими аларды системага салып, мыйзам ченемдерин ачат, аныктайт, улуттук тилдин өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келген ийкемдүү өнүгүү багыттарын белгилейт. Албетте алардын баары лексикологиялык, морфологиялык, синтаксистик маселелер менен тыгыз катышта териштирилет. Бул сөз жасоо илиминин аталган тил таануунун бөлүмдөрү менен тыгыз байланышта калыптанып өнүгүшүн көрсөтөт. Өз кезегинде алардын өнүгүүсүнө да таасир этет. Сөз жасоонун ык-жолдорун, эрежелерин билүү, туура өздөштүрүү улуттук адабий тилде пикир алышуу мүмкүнчүлүгүн арттырат.

Кыргыз тили илиминде сөз жасоо өз изилдөө объектиси, категориялары, максат милдети бар тил илиминин бир бөлүмү экендиги тилчи окумуштуулар тарабынан белгиленип жүрөт.¹ Бирок «лингвистикалык традиция боюнча, кээ бир сөз түркүмдөрүнүн сөз жасоо маселелери да (жалпы эле сөз жасоо маселеси да – түшүндүрмө авторлордуку) морфологиядан орун

² Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. – Б.: Кыргызстан, 1996. 162-б.
¹ Абдувалиев И. Кыргыз тили. – Б., 2003. – 23-б.

алып келе жатат»² Биз аны мектептик окуу китептерден тартып илимий тил илимдерине чейин өз мазмунун толук чектеп окуп, изилдеп үйрөнгөн оң деп эсептейбиз.

Сөз жасоо өзүнүн алдына төмөнкүдөй негизги милдеттерди коет:

- Өзүнүн изилдөө объектилеринин чектерин так иликтөө;
- Сөз жасоонун негизги түшүнүктөрүнүн (уңгу, мүчө, түзүүчү негиз, туунду сөз ж.б.) табиятын аныктоо жана аларды классификациялоо;
- Сөз жасоонун жолдорун жана типтерин үйрөнүү;
- Ар бир сөз түркүмүнүн сөз жасоо бөтөнчөлүктөрүн сыпаттоо.

Сөз жасоонун изилдениши

Азыркы кыргыз тил илиминин башка бөлүмдөрү сыяктуу эле сөз жасоонун да өз изилдениш тарыхы, өнүгүү жолу бар. Бул жөнүндө кеп болгондо орто кылымдарда түрк тилдерин изилдеген эмгектерди, биринчи кезекте түрк тилдерине орток эстелик Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдер сөз жыйнагы» китебин (XI к.) эстебей коюуга болбойт. Ал эмгектерде сөздүн татаал организм экендиги, анын ар бир тилге мүнөздүү эрежелер менен шарталып түзүлө тургандыгы, айрым морфологиялык каражаттар тууралуу кабар берилип¹, түрк сөз жасоосунун тарыхы орто кылымдарда эле башталган. Тилекке каршы, бул илимий маалыматтар XIX кылымдын I жарымында индоевропалык традициядагы изилдөөлөргө таянып пайда боло баштаган, түркологиядагы сөз жасоо жөнүндөгү иликтөөлөргө таасирин тийгизе алган эмес. Себеби чыгыш авторлорунун түркологиялык эмгектери илимий чөйрөгө ал тушта белгилүү боло элек эле. Индоевропалык тил таануунун салтында XIX кылымдын биринчи жарымында түрк сөз жасоосуна негиз салган окумуштууларга И.Гиганов, М.Казембек, А.И.Ильминский, В.И.Вербицкий, О.Бетлинг сыяктууларды кошууга болот. Алар татар, түрк, алтай, якут тилдеринин

² Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: 1-бөлүм. Фонетика жана морфология. – Ф.: Илим, 1980. – 82 – б. Мындан башка да: кыргыз тилинин грамматикасы: морфология. – Фрунзе, 1964. – б-р; Давлетов С.; Кудайбергенов., Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Фрунзе, 1980. – б-р ж.б.

¹ Орузбаева Б.Ө. Сөз курамы. – Б.: Мектеп, 2000. – 28-29-31-б-р.

материалдарында бир катар сөз жасоочу мүчөлөрдү белгилеп, аткарган кызматына токтолушкан.

Сөз жасоо маселесине атайын планда советтик түркологдордон Н. К. Дмитриев, Н.К.Баскаков, А.Н.Кононов, Э.В.Севортян, А.Гулямов А.А.Юлдашев ж.б. окумуштуулар кайрылган жана алардын айрымдары В.В. Виноградовдун жолун жолдоп, сөз жасоону тилдин өзүнчө бөлүмү катары карашып, анын изилдөө объектисин такташкан.

Кыргыз тилинин сөз жасоосу тууралуу алгач ой айткан окумуштуу – проф. К.Тыныстанов. Ал башталгыч класстар үчүн, арналган «Эне тилибиз» (1928), анын уландысы «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934) аттуу китептеринде сөз бүтүшү (сөз жасоо), уңгу, мүчө, уланды (сөз өзгөртүүчү, форма жасоочу) мүчөлөр, курама сөз (туунду сөз), мүчөлөмө сөз (туунду жана сөз формасынын жалпы аталышы) сыяктуу сөз жасоо терминдерин жана түшүнүктөрүн киргизген. Окуулуктарда – чы, - чыл, - сыз, - ган, - ча – ма, - бас, - дай, - луу, - лаш, - лык, - гыч, - гы, - ынды, -ым, -ыш, -уу, -ынчы, - еке, -еп болуп, 20 мүчө саналат, алар фонетикалык жактан туруктуу, оошмо жана сыйлыгышма деген түрлөргө бөлүштүрүлөт. Сөз түркүмдөрүнүн жасалыш ыкмалары да берилген. Булардын баары кыргыздын биринчи тилчи профессоруна академик Б.Ө.Орузбаеванын «К.Тыныстанов кыргыз тилинин грамматикасы жөнүндөгү илимдин (сөз жасоонун да кыстырма авторлордуку) чыныгы негиздөөчүсү болуп саналат»¹, деген адилет баасын айкын далилдеп турат.

XX кылымдын 50-жылдарынан тартып кыргыз тилинин структуралык деңгээлдерин изилдөө бир топ жанданган жана тигил же бул тилдик категорияларды жекелеп–тереңдетип талдоо колго алынган.

Сөз жасоо салаасында кыргыз тилиндеги сөз жасоону жолдору жана каражаттары айрыкча Б.М.Юнусалиев, Ж.Шүкүров,³ Б.Ө.Орузбаева,⁴ С.Кудайбергеновдор⁵ тарабына

¹ Орузбаева Б. Ө. Сөз курамы. – Б.: Мектеп, 2000. – 35-б.

² Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология: Ч./о Фрунзе: Кыргызучпедгиз, 1959.

³ Шүкүров Ж. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. – Фрунзе: Кыргыз окуу педмамбас, 1957.

⁴ Орузбаева Б. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. – Фрунзе, 1958; Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1964; Сөз (слова). – Б., 1994; Сөз курамы. – Б.: Мектеп, 2000.

илимий – теориялык планда терең жалпыланган. Сөз түркүмдөрү боюнча жазылган С.Давлетов,⁶ К.Дыйканов,⁷ С.Иманалиев,⁸ С.Кудайбергенов,⁹ Б.Уметалиева,¹⁰ Н.Чечейбаевалардын¹¹ эмгектеринде ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө мүнөздүү жасалыш өзгөчөлүктөрү, сөз жасоо каражаттары, типтери жана жолдору кеңири талданган.

Мындан сырткары, азыркы кыргыз тилиндеги сөз жасоо көнүндөгү лингвистикалык түшүнүктөр. Кыргыз тилинин илимий морфологияларында,¹² Ы.Жакыпов, С.Турусбеков, Д.Майрыковдордун,¹³ С.Давлетов, А.Иманов, А.Турусбековдордун¹⁴ И.Абдувалиев, Т.Сыдыковдордун,¹⁵ И.Абдувалиевдин¹⁶ жогорку окуу жайлар үчүн жазган окуулуктарында да сөз болот.

⁵ Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. – Фрунзе, 1966; Кыргыз тилиндеги этиштин жасалышы. – Фрунзе: Мектеп, 1970.

⁶ Давлетов С. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. – Фрунзе: Кыргыз окуупедманбас, 1960.

⁷ Дыйканов К. Имена существительные в киргизском языке. – Фрунзе, 1956.

⁸ Иманалиев С. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр. – Фрунзе: Мектеп, 1969.

⁹ Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. – Фрунзе, 1950; Подражательное слова в киргизском языке. – фрунзе, 1957; Сын атооч, сан атооч жана аларды мектепте окутуу. – Фрунзе: Мектеп, 1960. Кыргыз тилиндеги этиштин жасалышы. – Фрунзе: Мектеп, 1970.

¹⁰ Уметалиева Б. Имя прилагательное в современном киргизском языке. – Фрунзе: Мектеп, 1965.

¹¹ Чечейбаева Н. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор. – Фрунзе: Илим, 1978.

¹² Кыргыз тилинин грамматикасы: Морфология – Ф.: Илим, 1964., Кыргыз адабий тилинин грамматикасы – Ф.: Илим, 1980.

¹³ Жакыпов Ы., Турусбеков С, Майрыков Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүк – Ф. 1954.

¹⁴ Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Ф.: Мектеп, 1980.

¹⁵ Абдувалиев, Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Б., 1997

¹⁶ Абдувалиев И. Кыргыз тили: лекциялар курсу. – Б., 2003.

СӨЗ ЖАСООНУН НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Жогоруда белгилүү болгондой, тилдеги бардык сөздөр эмес, туунду маанидеги сөздөр гана сөз жасоонун объектисин кирет. Алар тилдин лексикасынын басымдуу бөлүгүн ээлеп, тийиштүү каражаттар, типтер жана жолдор менен жасалат.

Дериваттык (сөз жасоочу) каражаттарга түзүүчү негиз анын тубаса жана туунду түрлөрү, сөз жасоочу аффикстер сыяктуулар кирет. Деривация жараянынын түрдүү типтери жана жолдору менен жаңы, туунду сөздөр жасалат. Тилдин ички каражаттарынын эсебинен тийиштүү эрежелерге ылайык туунду сөздөрдүн жасалышы сөз жасоо жолу болуп эсептелет. Анда туунду сөздөр бир сөздүн ички маанисинин кеңейишинен (кеңейтүү маанилүүлүк байланыштын алысташынан), сөздөрдүн өз ара айкаша келүүсүнөн жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн түзүүчү негиздерге жалганышынан жаралат.

Кыргыз тилинин сөз жасоо жолдору — лексикалык, семантикалык, морфологиялык, синтаксистик (аналитикалык) жолдор. Ошентип, сөз жасоонун негизги түшүнүктөрүн түзүүчү негиз, анын түрлөрү (тубаса, туунду), сөз жасоочу мүчө, сөз жасоо тиби, сөз жасоо мааниси, сөз жасоо жолдору ж.б. түзөт.

Албетте, аталган деривациялык түшүнүктөр, категориялар же буларга жакын бирдиктер лексикологияда да, сөз составы үйрөнүүдө да, морфологияда да, синтаксисте да тил илиминин ал бөлүктөрүнүн объектилери ылайык каралат. Андыктан алардын сөз жасоого гана тиешелүү касиеттерин терең түшүнү зарыл. Алсак, лексикологиядагы сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнөн лексика-семантикалык жол менен жасалган сөздөр жана сөздөрдүн лексикалык маанилери сөз жасоо маанилерин жасоочу сөздүн составындагы уңгудан негизди (тубаса), же сөздөрдүн формаларынын жасалышынан морфологиялык жол аркылуу жасалган сөздөрдүн жасалышын ж.б.

Негиз жана уңгу

Сөз жасоодо (деривацияда) борбордук түшүнүк негиз болгондуктан, аны уңгудан ажырата билүү биринчи планда коюлат.

Уңгу - өз алдынча турганда сөздүк функция аткарып, бир гана морфемадан (Морфема — белгилүү бир грамматикалык

маани туюнткан уңгу же мүчө) турган сөздүн бөлүгү, морфологиялык тилдик бирдик. Ал лингвистиканын морфология бөлүмүнүн объектисине жатат. Ошондой эле, лексикологиялык бирдик катары сөздүктөрдө лексикалык маанилери сыпатталып, тилдин сөздүк курамынын олуттуу бөлүгүн түзөт. Ал эми негиз болсо сөз жасоочу башкы каражаттардан, ошондуктан ал тил илиминин сөз жасоо бөлүмүндө окутулат.

Негиз бир уңгудан (тоо, суу, таш), уңгу менен мүчөдөн (тоолуу, сууса, таштак, бейтааныш, бакубат), эки же андан ашык уңгудан (ташбака, көзайнек, алпкаракуш), башкача айтканда бир уңгу морфемадан да, бир нече морфемалардан да турат. Демек, тыбыштык жактан уңгуга дал келиши да, дал келбеш да ыктымал.

Сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча туура ажыратуу дагы уңгу менен негиз түшүнүктөрүнө байланыштуу. Анткени сөздөрдүн лексика грамматикалык топтору уңгу аркылуу (уңгу үрүндө турса) да, негиз аркылуу да (туунду сөз болсо) аныкталат. Мисалы: - Бекиш, чүпүрөктү суула. Бул сүйлөмдөгү «чүпүрөк» деген лексемага табыш жөндөмөсүнүн сөз өзгөртүүчү мүчөсү жалганып турат, заттын атын билдирди, морфологиялык аспектиден караганда уңгу сөз. Ал эми «суула» өзүн зат атоочу деп кароого болбойт. Ырас, уңгусу (суу) затты билдирет, морфологиялык аңытта сөздүн уңгусу. Бирок негизи (суула) кыймыл-аракетти туюнткандыктан, ал этиш сөз түркүмүнө кирет.

Сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча аныктоодо алардын морфологиялык составы жактан эмес негиз (тубаса, туунду) үрүндөгү лексика-грамматикалык мааниси жетекке алынат.

Ошентип, негиз дегенибиз, сөздүн тутумунан формалар жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү алып салгандан кийинки бөлүгү, сөз жасоо категориясы. Ал морфологиялык жол аркылуу уңгудан айырмаланат.

Сөздүн мүчө бөлүгү

Сөздүн негиз бөлүгүн туура аныктоо үчүн дагы бир лингвистикалык талап — бул сөздүн мүчө бөлүгүн таанып билүү болуп саналат. Мүчө — сөздүн тутумундагы жардамчы бөлүк (морфема), жеке өз алдынча турганда бир суроого жооп берип, бир лексикалык маанини билгизе албайт, тыбыштык жактан

туруксуз. Кыргыз тилинин фонетикалык (ассимиляция, диссимиляция, аккомодация, сингармонизм ж.б.) закондорунан ченемдүүлүктөрүнө ылайык бир эле мүчө ар кандай тыбыш вариантта кездеше берет. Андай мүчөлөр ээрчиме мүчөлөр деп аталат. Кээ бир – кана, - стан, -кор, -поз, кер, -кеч, -ке, -бай, -т сыяктуу мүчөлөр тыбыштык жактан туруктуу келет. Алар азыркы кыргыз тил илиминде ээрчибес мүчөлөр деп аталат.

Мүчөлөр аткарган кызматына карай сөз жасоочу, форма жасоочу, сөз өзгөртүүчү деп үчкө бөлүнөт.

Эгерде сөзгө бул мүчөлөрдүн кабатталып колдонулушу талап кылынса, алгач сөз жасоочу, андан кийин форма жасоочу, акырында сөз өзгөртүүчү мүчө уланат. Бул лексикалык жана грамматикалык касиетке байланыштуу. Анткени сөз жасоочу мүчө – сөз жасайт, форма жасоочу мүчө – ага кошумча грамматикалык маани киргизет, сөз өзгөртүүчү мүчө – кошумча грамматикалык маани киргизүү менен өзү уланган сөздү башка сөздөр менен байланыштыруучу кызмат аткарат. Сөз жасоочу мүчөлөр – сөз жасоонун морфологиялык жолун уюштуруучу каражат. Ошондуктан буларга «сөз жасоонун морфологиялык жолу» деген бөлүмдө токтолобуз.

Форма жасоочу мүчөлөр

Сөздүн лексикалык маанисине кошумча оттенкалар өзгөчөлүктү (ата – атаке, ини-иничек), же кошумча грамматикалык (кишилер деген сөздөгү -лер (-лар) мүчөсү (көптүк мааниде) маанини киргизет. Мындай мүчөлөр сөздүн өз ара тутумдаштыруу үчүн кызмат кылбайт. Сөздүн лексикалык маанисин да өзгөртүп жибербейт.¹ Ушул касиеттери менен форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдөн айырмаланат. Алар төмөнкүлөр кирет:

1. Зат атоочтун көптүк санын уюштуруучу:
–лар: (балдар, тоолор, аталар, энелер) мүчөсү.
2. Сын атоочтун салыштырма даражасын уюштуруучу:
–ыраак // -раак (кызылыраак, сарыраак) мүчөсү.
3. Сын атоочтун басындама даражасын уюштуруучу:
–ыш (агыш, көгүш),
–гыл(кызгыл, кыргыл),
–ылжын // - ылжым (каралжын, көгүлжүн),

–ылтыр (көгүлтүр),
–гынч (саргынч, бозгынч),
–гылт (кызгылт, саргылт),
–гылтым (кызгылтым),
–омук (бозомук),
–имтыл (карамтыл) мүчөлөрү.

4. Иреттик сан атоочту уюштуруучу:

–ынчы // - нчы (биринчи, жетинчи) мүчөсү.

5. Жамдама сан атоочту уюштуруучу:

–оо, - өө (алтоо, жетөө) мүчөсү.

6. Чамалама сан атоочту уюштуруучу

–ча (жыйырмача, жетимишче, жүзчө),

–лаган (ондогон, жүздөгөн),

–ын (бирин-экин),

–дай (жыйырмадай, отуздай, элүүдөй) мүчөлөрү.

7. Этиштин терс формасын уюштуруучу – ба (барба, көрбө, кетпе, коркпо мүчөсү.)

8. Этиштин кош мамилесин уюштуруучу:

–ыш (барыш, көрүш, жетиш) мүчөсү.

9. Аркылуу мамилесин уюштуруучу:

–дыр // - тыр (тыр бардыр, бастыр, күлдүр);

–кар // - кыр (башкар, жаткыр, жеткир, бүткөр);

–кыз // - гыз (аткыз, жеткиз, тургуз, жеткиз);

–ар // - ыр (чыгар, батыр, жеткир),

–ыз (тамыз, угуз, эмиз),

–сат (суусат, көрсөт),

–ыт // - т (канат, жогот, уялт) мүчөлөрү.

10. Этиштин өздүк мамилесин уюштуруучу:

–ын (жамын, көрүн, таран) мүчөсү,

11. Этиштин туюк мамилесин уюштуруучу:

–ыл // - л (курул, жуул) мүчөсү,

12. Этиштин буйрук ыңгайын уюштуруучу:

–айын (барайын, келейин, жүрөйүн),

–алы (баралы, жүрөлү),

–алык (баралык, туралык),

–гын (баргын, тургун),

–гыла (баргыла, тургула),

–сын (барсын, турсун) мүчөлөрү.

13. Этиштин тилек ыңгайын уюштуруучу:

–гай (баргай эле, жүргөй эле) мүчөсү.

¹ С.Давлетов, С.Кудайбергенов. Аз.кыргыз тили. Морфология. -Ф.: Мектеп.1980.18

14. Этиштин ниет ыңгайын уюштуруучусу
-мак (бармак, келмек),
-макчы (бармакчы, келмекчи) мүчөлөрү.
15. Этиштин шарттуу ыңгайын уюштуруучу:
-са (окуса, көрсө, түшүнсө) мүчөсү.
16. Этиштин өткөн чагын уюштуруучу:
-ды (барды, окуду, эстеди, кетти),
-ган (барган, айткан, билдирген),
-ыптыр (алышыптыр, жүрүптүр, түшүнүптүр),
-чу (барчу, айтчу, жүрчү, күлчү) мүчөлөрү.
17. Этиштин келер чагын уюштуруучу:
-ар (болор, айтар, көрөр) мүчөсү.
18. Чакчылдарды уюштуруучу:
-ып (күлүп, кыйкырып, ырдап),
-а (умтуна, каткыра, келтире),
-й (курчай, сыйпалай, сүйлөй),
-ганы (кучактаганы, конгону, келгени),
-гыча (күлгүчө, жүргүчө, отургуча, кеткиче),
-майынча (чыкмайынча, ырдамайынча) мүчөлөрү.
19. Атоочтуктарды уюштуруучу:
-ган (эгилген тектир, олтурган бала),
-ар (болор бала, жатар конок),
-бас (тозбос тон, түгөнбөс кен),
-оочу // -уучу (аткаруучу киши, айтылуучу кеп) мүчөлөрү.
20. Кыймыл атоочторду уюштуруучу:
-оо // -уу (айдоо, окуу, сүйүү),
-ыш (тааныш, алыш-бериш),
-мак (найза саймак..., ат жоорутмак),
-май (алмай, бермей, көтөрмөй) мүчөлөрү.
21. Суроону уюштуруучу:
-бы (алмабы, кенби, көппү, токпу, барбы),
-чы (Азаматчы, президентчи, депутатчы) мүчөлөрү.
22. Өтүнүү маанисин уюштуруучу:
-чы (айтчы, ырдачы, сүйлөчү) мүчөсү.
23. Эркелетүү, кичирейтүү маанилерин уюштуруучусу:
-ке (атаке, апаке),
-бай (атакебай, апакебай),
-тай (Гүкүнтай, кичинтай),
-чек (иничек, келинчек, көлчүк) мүчөлөрү.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр

Сөздүн лексикалык маанисин өзгөртө албайт, жеке грамматикалык маанисин өзгөртүп, синтаксистик жактан башка сөздөр менен башкаруу, ээрчишүү, таандык (кыйышуу) байланышы аркылуу тутумдашуусуна мүмкүнчүлүк түзөт. М: Эмгек адамды атак-даңкка бөлөйт, ден соолукту чыңдайт деген сүйлөмдөгү белгиленген мүчөлөрдү алып таштасак, сөздөр синтаксистик жактан өз ара байланышпай (эмгек адам атак-даңк бөлөй, ден соолук чыңдай.) калат. Демек, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөздөрдү айтылуучу ойго ылайык тутумдаштырууда, кепке ыраттуу мүнөз берүүдө колдонулат.¹ Аларга төмөнкү мүчөлөр кирет:

1. Зат атоочтун таандык категориясын уюштуруучу:
-ым (кыздарым, элим, жайлоом, ручкем),
-ыбыз (кызыбыз, элибиз, үйүбүз, жолубуз),
-ың (жаның, күнүң, шаарың, улутуң),
-ыңар (айлыңар, киноңор, сүротүңөр),
-ыңыз (ырыңыз, сүйүүңүз, коругуңуз),
-ыңыздар (балаңыздар, келиниңиздер, жериңиздер),
-ы // -сы (китеби, журналы, атасы, энеси) мүчөлөрү.
2. Зат атоочтун жөндөмө категориясын уюштуруучу:
-нын (бабанын, эненин, улуунун, кыздын, каттын),
-га (агайга, эжеге, жайлоого, Ошко, Бишкекке),
-ны (баланы, кызды, катты, атасын),
-да (шаарда, кыштакта, айылында, китепте),
-дан (Кыргызстандан, элден, коноктон, апасынан, атаман) мүчөлөрү.
3. Жак категориясын уюштуруучу:
-мын (адаммын, учкучмун, барам, келем),
-быз (адамбыз, учкучпуз, барабыз, келебиз),
-сын (адамсың, учкучсуң, барасың, келесиң),
-сыз (адамсыз, учкучсуз, барасыз, келесиз),
-сыңар (адамсыңар, учкучсуңар, барасыңар, келесиңер),
-сыздар (адамсыздар, учкучсуздар, барасыздар, келесиздер) мүчөлөрү.

¹ Давлетов, С. Кудайбергеновдордун жогорудагы эмгегинин 16-бетинде.

Учур чак жана келер чак этиштердин тугумунда чакчыл -а, мүчөлөрүнөн кийин келген -т (иштейт, жатат, келет) мүчөсү.

Тубаса жана туунду негиз

Негиз семантикалык жана структуралык өзгөчөлүгү карай тубаса жана туунду болуп эки типке бөлүнөт. Тилдин учурдагы этабында структуралык жана семантикалык жакта сөз жасоочу ар түрдүү элементтерге ажыратууга, түшүндүрүү мүмкүн болбогон негиз тубаса негиз деп аталат. Алар морфемалык жактан эркин уңгуга дал келет. Тубаса негиз туюнткан лексикалык маани мотивдешпеген маани болуу сөздүн түзүлүшү аркылуу аны түшүндүрүү кыйын. Мисалы: тапсыр, уч, күн сыяктуу сөздөрдүн семантикаларын алардын түзүлүшүнө же сөз жасоонун кайсы бир жолдоруна таянып аңдап-чечмелей албайбыз. Буга диахрондук сөз жасоо этимологиялык изилдөөлөр жооп табышы мүмкүн. Бирок эркин уңгуга дал келген бардык негиздерди тубаса негиз деп кароодо болбойт. Анткени лексика – семантикалык жол менен жасалган бир катар туунду сөздөр формалык жактан уңгуга дал келет. Мисалы: Көк I сын. Заттын булутсуз ачык асман сыяктуу түсү. Көк жоолук. Көк боек. Көк II зат. Асман. Ата аяган жер карайт, куш аяган көк карайт. Көк III зат. Жашыл чөптө жашылчалар. Тоо көгү жаңыдан тишке илинип келе жаткан уба (Абдымомунов) Көк IV сын. Өжөр, айтканын ойлогон бербеген, айтканынан кайтпаган.¹ Бул омоним сөздөрдө маанилериндеги жалпылыкты байкоого болот, түстү окшоштукка негизделип, түстү билдирген сын атоочтон кийин маанилери өнүккөн.² Омонимдик маанилерди туюнткан лексикалык маанилер, аларды туюнткан уңгуларды туюнткан негиздер катары караган оң.

Тилдин учурдагы этабында анын сөз жасоочу иш-каражаттарынан жасалып, морфемалык бөлүктөргө ажыратуу жана түшүндүрүүгө мүмкүн болгон негиз туунду негиз деп аталат. Алсак, бөлмө (бөл + мө), бөлүм (бөл + үм), бөлүм (бөл+үм+чө), бөтөндө (бөтөн + дө), бөтөнчө (бөтөн + бөтөнчөлүк (бөтөн + чө + лүк) ж.б. Бул мисалдардан көрүлгөндөй, бөл этишинен сөз жасоочу -ма, - ым, - ча мүчөлөрү менен зат атоочтор, бөтөн деген сын атоочтон этиш (бөтөндө), тактооч (бөтөнчө), зат атооч (бөтөнчөлүк) сөз түркүмдөрү -ла, -ча, -лык сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу морфологиялык жол менен жасалды. Ал сөздөр – морфемалык бөлүктөргө ажырайт жана өз кезегинде дагы башка сөздөрдүн жасалышына да негиз боло алган (бөлүм + чө, бөтөнчө + лүк) туунду негиздер. Булар фонетикалык турпаты боюнча уңгуга дал келбейт. Ошондой эле Кызылкыя (сын атооч + зат атооч), кыркаяк, (сан атооч + зат атооч), темир-жол (зат атооч + зат атооч) сыяктуу сөздөрдө ар кайсы же бир сөз түркүмүндөгү сөздөр өз ара айкалышып, бир лексикалык маанини (жердин атын, куртту, жолдун түрүн) туюндуруп жатат. Алар морфемалык бөлүктөргө (уңгуларга) бөлүнөт, синтаксистик жол аркылуу уңгулардын семантикалык-грамматикалык айкалышынан жасалган туунду негиз болуп эсептелет. Келтирилген мисалдардагы (лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалган (буларга кийин дагы токтолобуз) сөздөрдөгү эң башкы өзгөчөлүк жана жалпылык алар туюндурган лексикалык маанилердин мотивдешкендигинде, башкача айтканда, алгачкы омонимдик түгөйлөрдүн маанилерине таянып, же сөздөрдүн структурасындагы (уңгу+сөз жасоочу мүчөлөр, уңгу + уңгу) сөз жасоочу бирдиктерге таянып, лексикалык маанини аңдоого мүмкүн экендигинде. Туунду негиз катары эсептелери да ушуга байланыштуу.

Түзүүчү негиз (сөз)

Сөз жасоодо ар бир жаңы жасалган туунду сөздүн (негиздин) түзүүчү негизи болот. Туунду сөздүн жасалышына уютку болгон сөз же сөз айкалыштары түзүүчү негиз деп аталат. Түзүүчү негизди туюндуруу үчүн орус тили илиминде мотивдешкен негиз (мотивирующая, мотивирующая основа)¹ түзүүчү база, мотивдешкен база (производящая база, мотивирующая база)² деген терминдер колдонулуп жүрөт. Түзүүчү негиз түшүнүгү - абсолюттук эмес, салыштырмалуу түшүнүк. Жаңы жасалган белгилүү бир туунду сөзгө карай аныкталат. Алсак, жазма (жазма адабият), бул сөздүн түзүүчү

Русская грамматика. – Москва: Наука, 1980.
Ким О.М., Зализняк А. М. ж.б. Современный русский язык. Ч.1. – Ташкент: Укитувчи, 1992. – 92-б.

¹ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе: Мектеп, 1969. – 343-344-б-р.

² Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Фрунзе: Илим, 1980. – 122-б.

негизи – жаз; жазмакер (гезиттик жазмакерлер), бул сөздө түзүүчү негиз – жазма. Баянда (эл-журтка баянда) түзүүчү негиз – баян; баяндама (адабият тууралуу баяндама), түзүүчү негиз – баянда; баяндамачы (чечен баяндамачы), түзүүчү негиз – баяндама.

Жогорку мисалдардан көрүнүп тургандай түзүүчү негиз катары тубаса негиз да (жаз, баян), туунду негиз да (жазма баянда, баяндама) келе берет.

Бир эле түзүүчү негиз бир нече, бирдей же ар кайсы сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдүн жасалышына база катары да келе жолдо, жолдуу, жолчо, жолдук, жолук, жолчу түзүүчү негиз жол.

Жаңы жасалган сөздөргө жеке сөздөр гана эмес сөздөрдүн айкалыштары, сейрек болсо да мүчөлөр дагы түзүүчү негиз боло алат: ак, сакал > аксакал, төрт, амал > төртама; ысык, көл > Ысыккөл, таза, суу > Тазасуу (энчилүү ат), ат жана эне > ата – эне, –чылык (дыйканчылык, кыргызчылык), чылык > (терс мүнөздөгү үрп – адат). Чылыктан күйдүк, –из (капитализм), изм > (кандайдыр бир коомдук агымдар, кешкаралар, багыттар:) Измдер көбөйүп кетти ж.б.

Түзүүчү жана туунду негиздердин карым-катышы

Жаңы жасалган сөз туунду негиз семантикалык жактан структуралык жактан татаал түзүлүштө болуп, түзүүчү негиз көз каранды. Башкача айтканда, түзүүчү негиздин тыбыштык турпаты жана туюнткан мааниси туунду сөздүн тутумун чагылат. Туунду сөз менен анын жасалышына уютку болуп түзүүчү негиздин ортосундагы семантикалык жана структуралык алака туундулук катыш деп аталат. мисалы: Сууса: Суусаган жагымдуу, балдай таттуу аккан суу (Жеңижок). Бул сууса деген туунду сөз семантикалык жана тыбыштык турпаты жагынан түзүүчү негизи сууга көз каранды абалда турат. Себеби сөзү туюнткан «булак, дарыя, көл деңиздерди пайда кылуу» химиялык жагынан суутек менен кислороддун кошулушу менен келип чыккан, түсүз суюктук» маанисинен («суу, суусундун ичкиси келүү») келип чыккан жана анын тыбыштык турпатын жасалган сөздө кайталанды.

Түзүүчү негиз менен жасалган сөз сөз жасоо жубун түзөт. Сөз жасоо жубу деп сөз жасоого катышкан уңгулаш эки сөздү айтабыз. Алсак жөлө – жөлөк, жөлөк – жөлөкчүл(у.), жумуш – жумша, жумшак – жумшакта, бото, көз – ботокөз, көз, мончок – көзмончок, жер жана суу – жер – суу ж.б.

Сөздүн жасалышында жаңы жасалган сөз менен түзүүчү негиздин ортосундагы карым-катыш маселеси башкы проблемалардан болуп саналат. Анткени, тилдин өнүгүшүнүн учурдагы этабында сөз жасоо жубунун кайсы түгөйү түзүүчү, кайсы түгөйү туунду сөз болот деген суроолорго жооп берүү бир топ кыйын. Бул маселени туура аныктоо үчүн сөз жасоо жубун түзгөн сөздөрдүн төмөнкүдөй семантикалык жана структуралык белгилерине көңүл буруу керек.

1. Туунду сөз түзүүчү негизге салыштырганда маанилик жактан татаалыраак келет. Анын семантикасы түзүүчү сөздүн жана ага уланган форманттын, сөздүн составдык элементинин, семантикаларынын ийиндиси-нан турат жана өз кезегинде түзүүчү негизде болбогон кошумча же жаңы маани болуп эсептелет: Эже – «бир тууган же туугандык жакындыгы бар өзүнөн улуу кыз же аял». Эжеке, бул сөздөгү «бир тууган же туугандык жакындыгы бар өзүнөн улуу кыз же аялга сыйлоо, эркелетүү иретинде кайрылуусу» кошумча мааниси –ке форманты менен киргизилди. Китепче – «кичинекей китеп», «кичинекей» мааниси – ча мүчөсү аркылуу берилди. Гүлдө – гүл ачуу, «ачуу» деген жаңы сема – ла мүчөсү менен туюнтулду.

Ал эми татаал сөздөрдөгү сөз жасоо жубунда семалык татаалыраактык аларды түзүп турган компоненттердин семаларына карата аңдалат: Мала көк – мала (анчалык ачык эмес түс) жана көк (булутсуз ачык асман сыяктуу түс) айкалышынан туруп, түстүн өзгөчө бир түрүн, мала көктү (анчалык ачык эмес көк түстү) туюндурду, маанилик татаалыраактык жасалды.

Демек, келтирилген мисалдарда маанилик жактан сөз жасоого катышкан каражаттардын (элементтердин) өз алдынча маанилерине караганда татаалдашкан, сөз жасоонун эки элементинин мааниси камтыган сема туюнтулуп жатат.

2. Туунду сөз түзүүчү сөзгө караганда структуралык жакта да татаалыраак келет, башкача айтканда: морфемалардын саны көбүрөөк болот: каардуу «ачуулуу; ырайымсыз», түзүүчү сөз – каар, бир (уну) морфемадан (каар) турат, туунду сөздө (каардуу) эки морфема (каар + дуу) бар. Каардуулук «ачуулангандык; ырайымсыздык», түзүүчү сөз эки (каар + дуу) морфемадан турса, андан жасалган туунду сөз (каардуу + лук) үч морфемадан турду.

3. Сөз жасоо жубунун түзүүчү түгөйү кээде стилистикалык жактан бейтарап, туунду түгөйү стилдик боектуу боло тиш доктор (стилдик жактан бейтарап), – тишчи (оозеки сүлөшүү стилине тиеше лүү), математика (бейтарап матем. көбүнчө окуучулардын кебинде (оозеки сүйлөшүү стилине мүнөздүү) ж.б.

4. Сөздөрдүн лексика-семантикалык жол менен жасалы жубунда түзүүчү негизди сөздөрдүн жалпы категориялык сөз түркүмдүк маанилерине таянып аныктайбыз. Себеби семантикалык, структуралык жана стилдик критерийлер негиз боло албайт. Структуралык түзүлүштөрү бирде келип, семантикалык мотивдешүүнүн базасында болгон туунду сөздөрдү сөз түркүмдөрүнүн жалпы мааниси боюнча гана аңдайбыз: агартуу («окутуу, билим берүү агар этишинин кыймыл атоочу, кыймыл – аракеттин аты билдирди) – агартуу («окутуу, билим берүү иштери», э атооч), кайра куруу (тактооч менен этишт айкалышынан турган эркин сөз айкалышы) – кайра куруу (1985-жылдан СССР кыйраганга чейинки коомдо демократиялык процесстер жана тарыхый өнүгүүнүн ошол этабы, зат атооч), беш бармак (сан атооч менен зат атоочтун айкалышынан турган эркин сөз айкалышы) – бешбармак (тамактын аты, зат атооч). Биринчи мисалда этиш зат атоочко кийинки мисалдарда тактооч жана этиш, сан атооч жана зат атооч сөз айкалышта да зат атоочко өтүп, туунду лексикалык маанидеги сөз түзүүчү негиз болуп берди.

Сөз жасоо мааниси

Тилдеги туунду сөздөр лексикалык, грамматикалык маани менен бирге сөз жасоо маанисине да ээ. Лексикалык маани – лексикологияда, грамматикалык маани – грамматикада каралса, сөз мааниси – сөз жасоодо каралат.

Бир же бир нече туунду сөздөрдү өз ичине камтып алардын бардыгына бирдей тараган маани¹ – сөз жасоо мааниси деп аталат. М: ак (сүт азыктары), ак (көздүн карегин каптап калган чел), көк (чөп) туунду сөздөрүнүн сөз жасоо мааниси – түзүүчү негиз аркылуу туюндурган белгини заттын аты катары көрсөткөндүгүндө.

Сөз жасоо маанисин сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык мааниси менен чаташтырбоо керек. Сөздөрдүн грамматикалык мааниси ошол сөз түркүмүнө кирген сөздөрдүн бардыгына тиешелүү болсо, сөз жасоо мааниси ошол сөз түркүмүндөгү айрым туунду сөздөрдүн гана тобуна таандык болот. М: балтала, күрөктө, арала, эгөөлө сөздөрүнүн сөз жасоо мааниси – түзүүчү негиз аркылуу туюндурулган затты кыймыл-аракети иштөөдө курал катары көрсөткөнүндө. Бул маани бардык эле этиш сөздөргө таандык боло бербейт. Демек, балтала, күрөктө, арала, эгөөлө этиш сөздөрү башка этиш сөздөр менен катар бирдей грамматикалык мааниге ээ болгону менен сөз жасоо мааниси боюнча айырмаланат.

Сөз жасоо маанисин лексикалык маани менен да чаташтырбоо керек. Лексикалык маани – бир сөздүн керт башына тиешелүү болуп, аны башка сөздөрдөн айырмаласа, сөз жасоо мааниси туунду сөзгө же туунду сөздөрдүн тобуна мүнөздүү болуп, алардын ортосундагы маанилик карым-катыштын бар экендигин билдирет. М: Мүчө (адамдын же жаныбарлардын дене бөлүктөрү), мүчө (өз алдынча турганда маани бере албаган сөздүн бөлүгү) деген сөздөр лексикалык маанилери боюнча бири-бирине окшобойт. Ал эми сөз жасоо мааниси (кандайдыр бир бүтүндүн бөлүгү) боюнча белгилүү бир жалпылык жакындык белгилери бар экендигин байкалат.

Лексикалык маани бүтүндөй бир сөз аркылуу туюнтулат. М: ата-эне (үй – бүлөнү башкарган, үй ээлери), Үй – жай (үй жана ага тиешелүү мүлк). Сөз жасоо мааниси атайын каражаттар аркылуу берилет. М: ата-эне, үй-жай туунду сөздөрүнүн сөз

жасоо (жалпылап көрсөткөн) мааниси түзүүчү (ата, эне, үй, жай, негиздеринин (сөз жасоочу түпкү каражаттардын) өз ара айкашып бир бүтүндүккө келиши аркылуу уюшулду.

Сөз жасоо тиби

Сөз жасоо маанилери боюнча туунду сөздөрдү топторго бөлүштүрүү сөз жасоо тиби деп аталат. Бул туунду сөздөрдү сара салыштыруу аркылуу ишке ашат. Салыштырууда төмөнкүдөй эки шарт эске алынат.

1. Түзүүчү негиздеринин жана сөз жасоочу мүчөлөрүнүн (эгер бар болсо) грамматикалык маанилеринин бирдейлиги.

2. Сөз жасоо маанилеринин жалпылыгы.

М: балалык, жаштык, карылык деген сөздөр бир сөз жасоо тибине кирет. Анткени, бул сөздөрдөн жогорку эки белги те табылат. Биринчиден үчөөнүн тең түзүүчү негиздери зат атооч (бала, жаш, кары) сөз түркүмүндө жана үчөөнө тең сөз жасоочу (-лык мүчөсү жалганып турат. Экинчиден, үчөөндө те мезгилдик түшүнүктү жалпылап көрсөткөн сөз жасоо маанилери бар.

Эгерде туунду сөздөрдө жогорку белгилердин бирөө экинчиси жок болсо, анда бир сөз жасоо тибине кирбейт. М: Айылдык, шаардык, тоолук деген сөздөр биринчи белгиси боюнча жогорку сөздөр менен окшош, бирок экинчи белгиси аркылуу алардан айырмаланат. Себеби айылдык, шаардык, тоолук деген сөздөр «адамдын жашаган жери боюнча өзгөчөлүгүн көрсөткөн» сөз жасоо маанисине ээ. Ошондуктан бул сөздөр өзүнчө сөз жасоо тибине топтолот.

Жаңылык, жакшылык, жамандык сөздөрү жогорку сөздөрдөн экинчи белгиси боюнча, биринчиден, түзүүчү негиздери сын атооч сөз түркүмүндө (-лык сөз жасоочу мүчөсү эске албаганда) экендиги менен, экинчиден, түзүүчү негиз аркылуу туюндурулган сындык белгиси жалпыланган заттык мааниде көрсөткөн сөз жасоо мааниси менен айырмаланат. Ошол себептен булар жогорку эки типке тең кошулбастан өзүнчө сөз жасоо тибин түзөт.

Туунду сөздөрдү топторго ажыратуу – бул татаал тилдик кубулуш. Анткени жаңы туунду маанидеги сөздүн жасалышы көз каранды. Эгерде тилде жаңы туунду сөздөр пайда болсо, алар тигил же бул сөз жасоо тибине кошулат. Биз жогорку

сөз жасоонун морфологиялык жолу менен жасалган үч тибин мисалга тарттык. Ырас, азыркы кыргыз тилинде да сөз жасоонун тиби бир канча. Бирок чексиз деп айтууга болбойт. Аларды каттоо, изилдөө иштери али алдыда.

СӨЗ ЖАСООНУН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛУ

Тубаса же туунду негизге сөз жасоочу мүчөлөрдү жалгоо аркылуу жаңы сөздөрдү жасоо – морфологиялык жол деп аталат. М: Манас (кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын туу чокусу болгон чыгарма, эпос), араба (эки же төрт дөңгөлөктүү жүк жана жүргүнчүлөрдү ташууга ылайыкташтырылып жасалган шайман), шаар (административдик, өнөр-жай, соода жана маданий бобор, кыштакка карганда калк көп орношкон пункт) деген сөздөргө -чы, -кеч, -лык сөз жасоочу мүчөлөрүн улап колдонсок: манасчы («Манас» эпосун айтууну өнөр кылып алган адам), арбакеч (арабаны башкарган адам), шаардык (шаарда жашаган, шаарда туруучу адам) деген туунду маанидеги сөздөр пайда болот. Бирок сөздүк курамдагы туш келген эле сөзгө тигил же бул сөз жасоочу мүчөнү жалгоо менен жаңы сөз жасала бербейт. Себеби сөз жасоочу мүчөлөр чаржайыт колдонулбайт. Алар жалпы белгилери боюнча окшош сөздөрдү гана жасайт. Сөз жасоо мыйзамына ылайык түзүүчү негиздери менен туундулук катышта келип, семантикалык жактан татаал болот. М: тепкич (тээп чыгуу, өйдө көтөрүлүү же ылдый түшүү үчүн жасалган баскычтуу шаты) сөзүндө кыймыл-аракеттик (теп) маани да, заттык (тепкич) маани да камтылса, арчалуу (арча өскөн, арчасы көп) сөзүндө заттык да, сын атоочтук да маани бар. Демек, сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган сөздөр менен алардын жасалышына түзүүчү негиз болгон сөздөрдүн ортосунда маанилик карым катыштын болушу шарт.

Түзүүчү негиздин түпкү маанисинин туунду негиздин семантикасында чагылышы, сакталышы бирдей болбойт. М: атооч сөздөрдөн жасалган этиштердин айрымдарында (эгерде уңгу абстрактуу маанидеги зат атооч же сын атооч, сан атооч, тактооч, тууранды сөздөрдөн болсо) түзүүчү негиздин атоочтук мааниси менен туунду негиздин этиштик мааниси биригип кеткендей сезилет: сүйлө, укта, бирик, кызар, кечүү, дүпүлдө ж.б.

Сөз жасоочу мүчө

Кыргыз тилиндеги туунду сөздөрдүн көпчүлү морфологиялык жол менен, башкача айтканда, сөз жасоо мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалат. Ал эми сөз жасоо мүчөлөр төмөнкү маанилери менен мүнөздөлөт:

1. Форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сыяктуу жардамчы морфема өз алдынча жумшалбайт. Бирок ички семантикалык мааниге ээ болот. Ошондуктан бир сөздүн экинчи бир туунду сөздү жасай алат; жалпы категориялык (грамматикалык) маанини өзгөртөт. М: сөз+мөр=сөзмөк, кыйгач+ла=кыйгачта деген сөздөрдүн биринчисинде түзүүчү негиздин атоо маанисине ылайык белгилик мааниге ылайык экинчисинде түзүүчү негиздеги белгилик мааниге ылайык кыймыл-аракеттик түшүнүк пайда болду.
2. Жаңы сөздөрдү жасоо зарылдыгына жараша биринчиден артынан бири (негизден кийин) кабатталып келе берет. Мындай учурда эң акыркысы сөздүн негизи деп эсептелет. М: китеп+кана+чы=китепканачы, жама+ык+чылык=жамакчылык, түр+ма+ык+ла=түрмөктө ж.б.
3. Орун тартиби боюнча (негизден кийин) форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдөн мурун келе берет. М: тил+чы+лар+ыбыз=тилчилерибиз ж.б.
4. Кээде форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдөн кийин келип деле жаңы туунду маанидеги сөздү уюштура берет. М: койчу+лар+ыбыз+ча= койчуларыбызча, агартуучу+ча= агартуучу ж.б.
5. Сандык жактан форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө караганда көп. Айтсак, жалпы түрк тилдеринде сөздүн жүздөн¹, анын ичинен кыргыз тилинде жүздөн ашуун², сөз жасоочу мүчө бар. Ал эми К.Сейдакматов³ мындай сөздүн мүчөлөрдүн фонетикалык варианттарын кошо эсептеп жүздөн ашырат.
6. Сөзгө уланган форма жасоочу мүчө жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр туюнткан грамматикалык мааниге караганда сөз жасоочу мүчөлөр туюнткан маани айкын, ачык байкалат.

7. Өз ара синонимдик (-ман: акылман,-луу: акылдуу,-чыл: талапчыл, - кер: талпкер, -тал: сезимтал,-луу: сезимдүү, ж.б.) антонимдик² (-луу: суулуу, -сыз: суусуз, -луу: адептүү, -бе: беадеп ж.б.), омонимдик³ (-ча: кызылча, -ча: кыргызча ж.б.) катышта келе берет.

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн класификацияланышы

Сөз жасоочу мүчөлөр тилдин бүгүнкү мезгилинде сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнө карай: өнүмдүү, аз өнүмдүү, өнүмсүз болуп үчкө бөлүнөт. Анткени алардын кээ бирлери сөз жасоого активдүү катышса, айрымдары сейрек катышат. Ошондой эле негиздин ажырагыс элементине айланып сенек болуп калгандары да бар.

Өнүмдүү мүчөлөр- сөз жасоого активдүү катышат. Кабыл алынган жаңы сөздөрдөн да жаңы туунду маанилерди жасай алат. Түзүүчү негизден оңой ажыратылат. Ажыратканда уңгунун мурунку лексикалык мааниси сакталат. Аларга: _луу,-сыз,-дай,-чы,-лык,-чылык,-лаш,-даш,-ча,-кер,-ла,-ма,-ым ж.б. мүчөлөр кирет.

Аз өнүмдүү мүчөлөр- сөздөрдүн тутумунан анча кезикпейт, өнүмдүү мүчөлөргө караганда азыраак сандагы сөздөрдү жасайт.³ Көпчүлүгү атооч сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасоого катышат. Азыркы мезгилде бул мүчөлөрдөн жасалган сөздөрдүн сенек формага өтө баштаганы арбын. Бирок өнүмдүү мүчөлөр сыяктуу уңгудан оңой ажыратылат. Ажыраганда түзүүчү негиз алгачкы лексикалык маанисин жоготпойт. Аларга: -ык,- чан, -ылга, -чак, -гыч, -чы, -чыл, -чак, -ынак, -гын,-сыра ж.б. мүчөлөр кирет.

Өнүмсүз мүчөлөр- бирин-серин гана сөздөрдүн жасалышына катышып, азыркы мезгилде тилдин тирүү сөз жасоочу каражаттары болуудан калган, тарыхый жактан гана сөз жасоочу каражат катары каралган мүчөлөр.¹ Аларга: -ша,

¹ Антонимдик катыштагы сөз жасоочу мүчөлөр, синонимдик катыштагы сөз жасоочу мүчөлөргө караганда сейрек кездешет.

² Сөз жасоочу мүчөлөр өз ара да, форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен да омонимдик катышты түзө берет.

³ Азыркы кыргыз тилинин грамматикасы. -Ф.: Илим, 1980. 131-б. Аталган эмгектин 131-бетинде.

¹ Б. Ө. Орузбаева. Сөз курамы. -Б.: Мектеп, 2000. 212-б.

² Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. -Ф.: Илим, 1980, 127-б.

³ К. Сейдакматов. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. -Ф.: 1988. 305-326-р.

-ы, -ырка, -а, -аса, -ыңды, -мал, -мач, -гыр, -са, -жы ж мүчөлөр кирет.

Ошондой эле сөз жасоочу мүчөлөр кыргыз тилинде кайсыл сөз түркүмүндөгү сөздөрдү жасашына карай: атоочтон атооч жасоочу, 2) атоочтон этиш жасоочу, 3) этиш этиш жасоочу, 4) этиштен атооч жасоочу мүчөлөр деп төр бөлүнөт.

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн пайда болуу жолдору жана толукталуу булактары

Тилдин башка бирдиктери сыяктуу мүчөлөрдүн келүү чыгышы, жаңы формалар менен толукталышы бир кылка эмес.

1. Кээ бир мүчөлөр маани берүүчү сөздөрдүн маанисин жоготуу тыбыштык жактан деформацияланышынан пайда болгон. туруп >тур>дур> -ды, -т, чак>-ча ж.б.
2. Бир эле мүчөнүн функциялык жактан ар башка милдет аткарып, тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурашынан пайда болгон. М: -гач// -гыч, -гы// -га (сүлгү, чалгы) ж.б.
3. Айрым мүчөлөр эки мүчөнүн айкашуусунан бөлүнбөс бир жардамчы морфемага айланган: -ынды <-ын+ды, -арман ар+ман, -ылга <-ыл+га ж.б.
4. Айрым сөздөрдүн лексикалашуусунун натыйжасын алардын курамындагы сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөз жасоочу мүчөгө өткөн. М: -да (түндө, ошондо), -дан (баштадан, мурунтандан) ж.б.
5. Тыбыштык туура келүү, жылышуу жана алмашуу закондору ылайык пайда болгон. М: -ар// -ай (саргар, саргай) ж.б.
6. Кээ бирлери (-кана, -стан, -кер, -поз, -кеч) тектеш эмес балдар тил уясындагы тилдерден кабыл алынган.²

Зат атооч сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы

Атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу мүчөлөр

1. Атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу өнүмдүү мүчөлөр: -чы (-чи, -чу, -чү): зат атооч сөздөргө уланып, негизинен кесип билдирүүчү зат атооч сөздөрдү жасайт. М: катчы, тилчи

² Жогорку эмгекте. 132-133-б-р.

токойчу, дүкөнчү, компьютерчи, тракторчу ж.б. Бул мүчө азыркы кыргыз тилинде өнүмдүү мүчө болгондугуна карабай, кээ бир сөздөрдүн уңгуларынын ажырагыс бөлүгүнө айланып калган учурлары да жок эмес.³ М: упчу, эпчи, каракчы ж.б.

Ошондой эле аталган сөз жасоочу мүчө суроо, өтүнүү маанисин уюштуруучу -чы (форма жасоочу) мүчөсү менен омонимдик катышта келет. Алардын сөз жасоочу же форма жасоочу функцияда колдонулганы контексттен байкалат. М: Чакырды Бөкөй кат жаз деп, Өзүнүн катчы молдосун («Саринжи-Бөкөй»). Катчы? Кат жазгың келбейби? (оозеки кеп).

-лык (-лик, -лук, -лүк, -дык, -дик, -дук, -дүк, -тык, -тик, -тук, -түк): зат атооч сөздөргө жалганып төмөнкүдөй сөздөрдү жасайт.

1. Туугандык, мамилелик катышты билдирген зат атооч сөздөргө жалганып, ошол мамиледе болгондукту туюндурат: аталык, агалык, достук, душмандык, курбулук ж.б.
 2. Жыл мезгилин билдирген сөздөргө уланып, түзүүчү негизи туюндурган убакта себилген эгин деген маанини билдирет: жаздык, күздүк.
 3. Жыл деген сөзгө уланып, ошончолук убакка толгондукту, ай деген сөзгө уланып, ошол мезгилдин ичинде ала турган кызмат акыны туюнтат: жылдык, айлык.
 4. Орун-мейкиндикти, дене мүчөлөрүн билдирген сөздөргө уланып, ошого ылайыкталган, арналган буюм-тайымды түшүндүрөт: орундук, туштук, ооздук.¹
- Сын атооч сан атооч сөздөргө жалганып, түзүүчү негизге маанилеш зат атоочторду жасайт: сыпайылык, жакшылык, эффективдүүлүк, үчүлүк, кырктык ж.б.

-лык мүчөсү сын атооч сөздөрдү да жасайт. Анын кайсы сөз түркүмүнө (сын атооч же зат атоочко) тиешелүү сөздөрдү касагандыгы сүйлөм тутумунан белгилүү болот.

-лык сөз жасоочу мүчөсүнүн кээ бир варианттары форма жасоочу - дык² (айкын өткөн чактын биринчи жак көптүк түрүн уюштуруучу) мүчөсү менен тыбыштык жактан окшош.

-чылык (-чилик, -чулук, -чүлүк): жогорку эки мүчө ажырагыс тутумда келип, бир татаал мүчөлүк функцияны аткарып, түзүүчү негиз туюндурган абалда болгондук, бир иш менен алектенгендик, аны менен кесиптенгендик маанилерин

Б.Ө.Орузбаева. Сөз курамы. –Б.: Мектеп, 2000. 222-223-б-р.

С.Давлетов, С.Кудайбергенов. Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Ф.: Мектеп, 1980. 9-б.

Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. –Ф.: Мектеп, 1964. 248-б.

билдирет. М: ынтымакчылык, ортомчулук, пендечилик, агай, эжей.
 жигитчилик, апендичилик, дыйканчылык, орозочулук ж.б. алак: шапалак, жаталак.
 -лаш// -даш (-деш, -дош, -дөш, -таш, -теш, -тош, -төш) ан: эрен, берен.
 биримдик, жалпылык маанилерин туюндурган зат атооч: белес.
 сөздөрдү уюштурат. М: уялаш, бөтөлкөлөш, карындаш, жолдогай: ыргай, карагай.
 сырдаш, тагдырлаш, замандаш, курсташ, группалаш ж.б. тый: кудагый.
 Сөздөрдүн тутумунан кезиккен -лаш// -даш формасын-дан: чырагдан:
 баарын эле сөз жасоочу -лаш// -даш мүчөсү катары кароо-жын: кунажын.
 болбойт. Анткени кай бир сөздөрдүн курамындагы -лаш форм-күр: түпкүр.
 этиш жасоочу -ла жана кош мамилени уюштуруучу -лак: тайлак.
 мүчөлөрүнө ажыратылат. М: тазалаш (таза+ла+ыш), колдомак: ичмек, токмок.
 (кол+ла+ыш), иштеш (иш+ла+ыш) ж.б. Ошондуктан мындман: шайман, койчуман.
 сөздөрдүн тазала, колдо, иште деген формалары да жумшамач: тилмеч.
 берет. Ал эми сөз жасоочу -лаш мүчөсү уланган сөздөрдөгү-гой: акжолтой, карасанатай.
 лаш формасын -ла жана -ш деп ажыратуу туура эмес. Ош-на: жашылча, кызылча.
 себептен андай сөздөр заманда, тагдырла, тилекчар: букачар, текечер.
 формасында иштетилбейт. ык: томук, учук.¹

2. Атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу аз өнүмдүү мүчөлөр:
 -кана:* түзүүчү негиз аркылуу туюндурулган нерсе туруу
 жана ал нерселерди таратуу, даярдоо, пайдалануу үч-
 арналган орун жайды, мекемени билдирген туунду зат ато-
 сөздөрдү жасайт. М: китепкана, дарыкана, малкана, даараткан-
 басмакана, ишкана ж.б.
 -стан: түзүүчү негиз аркылуу туюндурулган зат мекенде-
 жер, административдик аймак маанисиндеги туунду а-
 атоочтор жасалат. М: Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикста-
 гүлүстөн ж.б.
 -поз: түзүүчү негиз аркылуу туюндурулган маани ба-
 болгон, аны өнөр катары туткан туунду зат атоочтор жасала-
 М: илимпоз, ашпоз, кумарпоз, өнөрпоз, маскарапоз ж.б.
 -кер (гер), -кеч: түзүүчү негиз аркылуу берилген нерсе-
 иштетүүгө жөндөмдүү маанисиндеги туунду зат атооч сөздөр-
 пайда кылат. М: найзакер, зергер, айлакер, дарыгер, айыпке-
 күнөөкөр, калемгер, арабакеч, зыянкеч ж.б.
 3. Атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу өнүмсүз мүчөлөр:
 -ай: жубай, көкөй.

Этиш сөздөрдөн зат атооч жасоочу мүчөлөр

Этиш сөздөрдөн зат атооч жасоочу өнүмдүү мүчөлөр:
 -ак// -ык (-ек, -ок, -өк, -ик, -ук, -үк, -к): түзүүчү негиз
 туюндурган кыймыл-аракеттик түшүнүктөр менен байланышы
 бар зат атооч сөздөрдү жасайт. М: турак, жатак, конок, жүрөк,
 күрөк, тозок, казык, тешик, ирик, бузук, түшүнүк, тоңкулдак,
 жарсылдак, чырылдак, дүрүлдөк ж.б.
 -арман (-эрман, -рман): түзүүчү негиз туюндурган кыймыл-
 аракетти аткарууга жөндөмдүү зат атооч сөздөрдү жасайт. М:
 баларман, билерман, иштерман, окурман, сатарман ж.б.
 -гы (-гу, -гү, -кы, -ки, -ку, -кү): негиз аркылуу берилген
 кыймыл-аракетти ишке ашырууда колдонулуучу затты, же
 кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда болгон түшүнүктөрдүн
 аттарын билдирген зат атооч сөздөрдү жасайт. М: ачыткы,
 бузуку, уютку, сүзгү, чалгы, шыпыргы, сокку, тепки, көчкү ж.б.
 -гын (-гин, -гун, -гүн, -кын, -кин, -кун, -күн): негиз аркылуу
 туюндурулган кыймыл аракетке дуушар болгон зат атооч
 сөздөрдү жасайт. М: келгин, качкын, туткун, өткүн, сүргүн ж.б.
 -гыч (-гич, -гуч, -гүч, -кыч, -кич, -куч, -күч): түзүүчү негиз
 билдирген кыймыл-аракетти иштөөчү адамды же кыймыл-

* Зат атооч жасоочу аз өнүмдүү -кана, -стан, (-үстөн вариантын эске албаганда), -поз, -кеч мүчөлөрүнүн башка варианты жок. Анткени алар эрчибес мүчөлөрдүн тобуна кирет.

аракетти иштөө үчүн керектелүүчү курал-жабдыктардын тарын билдирген зат атооч сөздөрдү жасайт. М: аткыч, жазгыч, туткуч, сызгыч, өчүргүч, ачкыч, кескич, семирткич, отургуч ж.б. -ым (-им, -ум, -үм, -м). Бул мүчө төмөнкүдөй түрдө маанидеги зат атооч сөздөрдү жасайт:

- 1) абстрактуу түшүнүктөрдү: билим, туюм, сезим, ишеним ж.б.
- 2) конкреттү заттардын атын: кийим, кыйкым ж.б.
- 3) терминдик маанидеги сөздөрдү: басым, чечим, токмок, келишим ж.б.

Аталган мүчө кай бир зат атооч (чай, эт, той ж.б.), сан атооч (бир, эки, үч ж.б) сөздөр менен айкаша келген этиш сөздөрү жалганып, өлчөм, убакыт маанисиндеги сөздөрдү жасоого катышат. М: тай чабым, чай кайнатым, бир тилим ж.б. ошондо эле кээ бир сөздөрдүн ажырагыс бөлүгү болуп калгандары бар: үнөм, сөөм, ырым-жырым, көсөм ж.б.

-ма (-ме, -мо, -мө). Бул мүчөнүн жардамы аркылуу сөздөрдөн абстрактуу жана конкреттүү маанидеги (тапшырма, мүнөздөмө, байандама, сайма, түймө ж.б.), орун-жай менен байланышкан (кабылдама, бөлмө, бастырма ж.б.) жана тамаштын аттарын билдирүүчү (оромо, сүзмө, каттама ж.б.) атооч сөздөр жасалат. Ошондой эле -ым мүчөсү сыяктуу айрым бир сөздөрдүн курамынан ажыратып кароого болбой турган (күрмө, сурма, тасма) учурлары да кездешет. Омоним этиш жасоочу -ма (карма, чырма) мүчөсү.

-ын (-ин, -ун, -үн, -н), -ынды (-инди, -унду, үндү, -нды) мүчөлөрү да этиш сөздөрдөн түрдүү маанидеги зат атооч сөздөрдү жасайт. М: жыйын, келин, төгүн, үркүн, толкун, саркын, казынды, кесинди, туунду, тилинди, тепсенди, уранды ж. б.

2. Этиш сөздөрдөн зат атооч жасоочу аз өнүмдүү мүчөлөр:

Этиш сөздөрдөн зат атооч жасоочу аз өнүмдүү мүчөлөр негиз аркылуу туюндурган кыймыл-аракетке байланышы түрдүү маанидеги сөздөрдү жасайт. Алардын ичинде сөздүн ажырагыс бөлүгү катары калыптанып калгандары да бар. Алар төмөнкүлөр:

-гак (-гек, -гок, -гөк, -как, -кек, -кок, көк): таңгак, түргөк, илгек, тайгак, баткак, соргок, туткак ж.б.

-ган (-гөн, -көн, -көн): жараткан, тууган, чагылган, чалган, талкан, туушкан, жууркан, көбүргөн, арпакен ж.б. Омоним

алпы өткөн чакты уюштуруучу, -ган (Гүлкайыр кечээ келген, айзирек анда уктап жаткан) жана атоочтукту уюштуруучу -ган айраган булбул, жүгүргөн бала ж.б.) мүчөлөрү.

-мак (-мек, -мок, -мөк): табышмак, жандырмак, жыдымак, уймак, каймак, сыдырмак, оймок, кысмак, кайырмак, үймөк, эртмек, чекмек ж.б.

-ооч (-өөч): аныктооч, бышыктооч, жандооч, атооч, кирөөч, желөөч, кармооч ж. б.

-ыч// -нч, -ныч (-ич, -уч, -үч, -ч): кубаныч, жалыныч, оркунуч, күйүнүч, өтүнүч, сагыныч, сүйөнүч, таяныч, сүйөнүч ж.б.

-мыш (-миш, -муш, -мүш): болмуш, жазмыш, кыдырмыш, доктомуш, Тилемиш, турмуш, уламыш, кылмыш, тарамыш, эмиш ж.б.

-ыт (-ит, -ут, -үт, -т): жайыт, тоют, күйүт, көчөт, куут, чабыт, этекит ж.б.

-чак (-чек, -чок, -чөк): таңылчак, илинчек, көбүрчөк, мелкинчек, кемирчек, бөлчөк, түйүнчөк, эмчек ж.б.

-чы (-чи, -чу, -чү): жамынчы, желөнчү, сүйөнчү, сүйүнчү, аянчы, төшөнчү ж.б.

-оо, -өө, -уу, -үү, -ыш (-иш, -уш, -үш -ш): мүнөздүү түрдө кыймыл атоочторду, ошону менен бирге зат атоочторду да жасай алат: согуш, уруш, талаш, конуш, батыш, чыгыш, жайлоо, сүйүү, каттоо, сызуу, аштоо, жазуу, чийүү ж.б.

Бул мүчөлөрдүн кыймыл атоочторду же зат атоочторду жасагандыгы төмөнкү белгилерине ылайык аныкталат:

Зат атоочту жасаса, ал сөз кыймыл-аракетти, иш процессти билдирбестен, ар түрдүү нерселердин туруктуу аттарын, абстрактуу же конкреттүү заттык түшүнүктөрдү билгизип, эмне? деген суроого жооп берет: Шайлоо (эмне?) элибиздин бирдиктүүлүгүн, достук мамилесинин эң сонун көрсөткүчү болду. Ойлоо (эмне?) тил менен эң тыгыз байланышкан. Беш-алты киши конуш түзөп жатат (К. Жан.).

Кыймыл атоочту жасаса, ал сөз кыймыл-аракетти, иш процессин билдирет да, заттын заттын туруктуу аталышы боло албайт. Ошондуктан андай сөзгө эмне? деген суроо эмес, көбүнчө эмне кылуу? кантүү? деген суроолор берилет:¹ Аны өкмөт башчылыкка шайлоо (эмне кылуу?) керек. Достор үчүн кыянатчылык ойлоо (эмне кылуу?) -барып турган

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун жогорку эмгеги. 82-83-беттер.

душмандык. Шаарга жүрүш уюштуруу (эмне кылуу?) милдеттенген. ж. б.

-ылга (-илге, -өлгө, --улга, -лга): камылга, демилге, жаса жөрөлгө ж.б.

3. Этиш сөздөрдөн зат атооч жасоочу өнүмсүз мүчөлөр:

-ага: улага, босого, иреге, кереге ж.б.

-ака: алака, жарака.

-алак: жапалак, жаталак, көпөлөк.

-ан: бычан, жылан, калкан, чаян.

-анак: чыканак, көзөнөк, көрөнөк.

-аса// -аша: аласа, бересе, тубаса, борошо, чыгаша, кире тиеше.

ач: көмөч.

-га: кабырга, омуртка, тогого, өбөлгө.

-галак: кайкалак, сыйгалак, тайгалак.

-гылык: алгылык, көргүлүк, ичкилик.

-дык: калдык, тердик.

-й: куурай, куркулдай.

-жы: аралжы.

-ман: көчмөн.

-мач: тилмеч, жаңылмач, жандырмач.

-мжы: коромжу, сурамжы.

-оок: жасоол, кароол, тогоол, бөкөөл, чабуул, жортуул.

-оон:: талоон, сүрөөн.

-та: байламта, барымта.

-ты// -ды: шашты, кысыр эмди.

-чык: кабырчык, үйрөнчүк.

-ы: соку:

-ыл: жыргал.

-ча: алымча, кошумча.

-ың: дүрбөлөң, козголоң.

Сын атооч сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы

Атооч сөздөрдөн сын атооч жасоочу мүчөлөр

1. Атооч сөздөрдөн сын атооч жасоочу өнүмдүү мүчөлөр:
-луу (-лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү): зат атооч сөздөргө уланып төмөнкүдөй маанидеги туунду сын атоочторду жасайт:

1)Негиз аркылуу туюндурулган нерсенин аныкталгычта бар экенин белги катары көрсөтөт: акылдуу (бала)*, тартиптүү (жигит), билимдүү (адам), адептүү (келин) ж.б.

2)Негиз аркылуу туюндурулган нерсенин аныкталгычта көп, мол экендигин белги катары көрсөтөт: балалуу (үй), таштуу (жер), сүттүү (уй) ж.б.

-сыз (-сиз, -суз, -сүз): -луу мүчөсүнүн антоними. Башкача айтканда, негиз аркылуу туюндурулган нерсеге аныкталгычтын ээ эместигин, анда жоктугун билдирет: акылсыз (акмак), баласыз (үй), адепсиз (кыз) ж.б.

-лык (-лик, -лук, -лүк, -дык, -дик, -дук, -тык, -тик, -тук, -түк): түзүүчү негиздин семантикасына жараша төмөнкүдөй туунду негиздерди жасайт.

1)Убакыт, мезгилди туюндурган сөздөргө жалганып, аныкталгычтын мезгилдик өлчөм, ченем касиетин билдирет: айлык (акы), жылдык (киреше), кыштык (отун) ж.б.

2)Орун-аралык маанидеги сөздөргө уланып, аныкталгычтын ошого тиешелүү, таандык экенин туюнтат: элеттик (жигит), шаардык (кыз), дүйнөлүк (жаңылыктар) ж.б.

3)Аныкталгычтын эмнеге жарактуу, жөндөмдүү экендигин көрсөткөн сын атоочторду жасайт: көйнөктүк (кездеме), жаздык (буудай), комуздук (жыгач), курстук (иш), группалык (чогулуш) ж.б.

-дай (-дей, -дой, -тай, -тей, -той): түзүүчү негиз менен аныкталгычтын ортосунда кандайдыр бир окшоштуктун бар экендигин белги катары көрсөткөн туунду сын атоочторду жасайт: балдай (таттуу), мончоктой (жаш), кенедей (акыл), теректей (бой) ж.б.

-лаш (-леш, -лош, -лөш, -даш, деш, -дош, -дөш, -таш, -еш, -тош, -төш): бул мүчөнүн жардамы менен жасалган туунду маанидеги сөз заттын белгиси катары колдонулуп, тууганчылык, орундук,

*Кашаанын ичинде аныкталгычтар көрсөтүлөт.

жаш-курактык, пикирдештик, ортоктоштук касиеттерди белгилеш катары туюнтат: аталаш (иним), айылдаш (жигит), класташ (балдар), тилектеш (дос), санаалаш (курбу), сырдаш (кыз) төмөнкүдөй маанидеги сын атооч сөздөр жасалат.

-чыл (-чил, -чул, -чүл): _____ түзүүчү негиз туюндурган нерсеге аныкталгычтын көбүрөөк жакын, жөндөмдүү, шыктуу экендигин, адат болуп калгандыгын көрсөткөн сын атоочторду уюштурат: уйкучул (студент), эмгекчил (аял), ойчул (ага), баамчыл (жетекчи) ж.б.

-чан (-чен, -чон, -чөн): түзүүчү негиз туюндурган зат аныкталгычтын белгиси катары көрсөткөн сын атоочторду жасайт: атчан (киши), майкечен (спортсмен), тончон (абыш), көйнөкчөн (келин), велосипедчен (бала) ж.б.

2. Атооч сөздөрдөн сын атооч жасоочу аз өнүмдүү мүчөлөр:

-гы// -кы (-ги, -гу, -гү, -ки, -ку, -кү): Бул мүчө аныкталгычтын мезгилдик, мейкиндик, орундук касиеттерин көрсөткөн сын атоочторду жасайт: кышкы (түн), ортоңку (эшик), үйдө (буюм), илимдеги (ачылыш), класстагы (окуя) ж.б.

-кер: Аныкталгычтын кулк-мүнөзүнө, сапатына кандайдыр бир буюмду жакшы пайдаланган, өнөрдү мыкты өздөштүргөн касиеттерин билдирген туунду сын атооч сөздөрдү жасайт: боорукер (аял), ишкер (адам), найзакер (желдет) ж.б.

-кор: Аныкталгычтын кандайдыр бир нерсеге жакындыгын, өзүнө өнөкөт, адат катары пайдалангандык белгисин туюнткан сын атоочторду жасайт: сүткор (соодагер), мансапкор (адам), канкор (душман), дүйнөкор (аял) ж.б.

-поз: Аныкталгычтын кандайдыр бир ишти, өнөрдү кесип катары өздөштүргөндүгүн, анын адат болуп калгандыгын көрсөткөн касиетин туюндурат: ашпоз (аке), илимпоз (жигит), кумар (бала) ж.б.

3. атооч сөздөрдөн сын атооч жасоочу өнүмсүз мүчөлөр:

-дар: кусадар (жүрөк), жарадар (жоокер), карыздар (киши) ж.б.

-ий// -ый: илимий (наам), тарыхый (дата), саясий (окуя) ж.б.

-дак: муздак (суу), таштак (жол), кумдак (жер) ж.б.

-мар (-мер, -мор, -мөр): ишмер (аял), сөзмөр (жигит) ж.б.

-аң (-ың, -оң, -өң): жашаң (чөп), картаң (адам), түзөң (жер), бошоң (жигит) ж.б.

-саак// -сөөк: баласаак (адам), өлөмсөөк (мамиле) ж.б.

-караак: оюнкараак (бала), балакараак (киши) ж.б.

-кел: эткел (жигит).

-өм: көркөм (чыгарма).

-гыл: киргил (суу).

-тал: сезимтал (жүрөк) ж.б.

Этиш сөздөрдөн сын атооч жасоочу мүчөлөр

1. Этиш сөздөрдөн сын атооч жасоочу өнүмдүү мүчөлөр:

-ма (ме, -мо, -мө): этиш сөздөргө уланып төмөнкүдөй маанидеги сын атооч сөздөрдү жасайт.

1) Аркылуу мамиледеги кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт: дүүлүктүрмө (дары), ууктурма (дарт), ээликтирме (адат), ж.б.

2) Туюк жана өздүк мамиледеги кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт: эзилме (киши), ачылма (терезе), асынма (курал) ж.б.

3) Негизги мамиледеги кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт: тордомо (коон), кыркма (кой), өрмө (кмчы) ж.б.

-ык (-ик, -ук, -үк): түзүүчү негизи туюндурган кыймыл-аракетке дуушар болуудан келип чыккан натыйжаны аныкталгычтын убактылуу белгиси, каеиети экендигин билдирген сын атоочторду жасайт: бузук (саат), ачык (эшик), жылтырак (көйнөк) ж.б.

-ынды (-нды, -инди, -унду, -үндү): түзүүчү негиз туюндурган кыймыл-аракеттин натыйжасында аныкталгыч ээ болгон касиетти билгизет: жугунду (тамак), саркынды (суу), урунду (буюм), уланды (мүчө) ж.б.

-гыс (-гис, -гус, -гүс, -кыс, -кис, -кус, -күс): түзүүчү негиз туюндурган мааниге карама-каршы келген, аны танып, жокко чыгарган маанидеги сын атоочту жасайт: унутулгус (окуя), ажырагыс (жубай), катылгыс (душман) ж.б.

2. Этиш сөздөрдөн сын атооч жасоочу аз өнүмдүү мүчөлөр:
-анак// -аанак (-ээнек, -оонок, -өөнөк): түзүүчү негиз туюндурган кыймыл-аракетти жаныбарлардын белгилерин экендигин көрсөткөн сын атоочторду жасайт: кабанак (кабан) тиштенеке (ат), тебенеке (уй) ж.б.

-гыч (-гич, -гуч, -гүч): түзүүчү негиз билдирген кыймыл-аракетке аныкталгычтын жөнөмдүү экендигин же ошого арнагандыгын, милдетин көрсөткөн сын атоочторду жасайт: көрсөткүч (апарат), аткыч (курал), көтөргүч (машина), сезгич (аял) ж.б.
Эскертүү: аталган мүчөнү сын атоочтун басаңдама даражасын уюштуруучу (форма жасоочу) -гыч (саргыч, бозгуч) мүчө менен ажырата билүү керек. себеби алар омоним мүчөлөр.

-ыңкы (-иңки, -уңку, -үңкү): негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетке аныкталгычтын дуушар болгондук касиетин билдирет: кубарыңкы (жүз), көтөрүңкү (үн), жүдөңкү (аял) ж.б.

-ыш (-үш, -ш): негиз аркылуу туюндурулган маани менен аныкталгычтын ортосунда жалпылыктын, байланыштын белгилерин экендигин белги катары көрсөтөт: тааныш (киши), окшош (буяк) ж.б. омоними кош мамилени уюштуруучу -ыш (-иш, -уш, -үш, -мүчөсү).

-чаак (-чээк): негиз аркылуу туюндурулган абалга аныкталгычтын тез, чукул, ашыкча ооп кетме адатын, касиетин билдирет: урушчаак (бала), тарынчаак (кыз), эринчээк (жигит) ж.б.

3. Этиш сөздөрдөн сын атооч жасоочу өнүмсүз мүчөлөр:

-гыр (-гир, -гур, -гүр, -кыр, -кир, -кур, -күр): алгыр (күч) өткүр (бычак) ж.б.

-гак (-гек, -гок, -гөк): соргок (бала), тайгак (жер), тугак (аял) ж.б.

-гач: кыйгач (кесинди).

-ын (-ин, -ун, -үн): агын (суу), саан (уй) ж.б.

-ым (-им): ажырым (иш), бышырым (эт).

-коол: тоскоол (жер), ургаал (нерсе) ж.б.

-чүк: үйрөнчүк (айдоочу), сүймөнчүк (бала).

-ар: жанар (тоо), кекээр (сөз).

-калак// -калаң: шашкалак// шашкалаң (адам), күйкөлөң (киши) ж.б.

-шык: кыйшык (көз).

-каак (-кээк): жабышкаак (чөп), илешкээк (желим) ж.б.

Этиш сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы

Атооч сөздөрдөн этиш жасоочу мүчөлөр

1. Атооч сөздөрдөн этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөр:
-ла (ле, -ло, -лө, -да, -де, -до, -дө, -та, -те, -то, -тө): Төмөнкүдөй туунду маанидеги этиш сөздөрдү жасоочу активдүү мүчө.

1) Курал-жабдык, аспаб-шайман, буюм-тайым, материал, объектилик маанидеги атооч сөздөргө жалганып, алардын кыймыл-аракетти иштөө үчүн колдонулушун, пайдаланылышын туюндурган этиш сөздөрдү жасайт: арала, балтала, күрөктө, токмокто ж.б.

2) Процесстин аты же анын натыйжасы маанисиндеги атоочторго жалганып, аларды кыймыл-аракетке келтирүү маанисиндеги этиш сөздөрдү жасайт: ырда, ыйла, ымда, айыпта ж.б.

3) Белги, сын-сыпат, кебете-кепшир маанисиндеги атоочтордон ошондой түргө келтирилгендикти, ошондой белгини иштеп чыгаргандыкты туюнткан этиш сөздөрдү жасайт: эркеле, көктө, үймөктө, жамбашта, өбөктө ж.б.

4) Мезгилдик, мейкиндик маанисиндеги атоочтордон аларга байланыштуу этиш сөздөрдү пайда кылат: кыяла, кышта, эртеле, жээкте, талаала ж.б.

5) Негиз туюндурган заттык түшүнүктөрдүн таасиринде болгондукту, аны башынан өткөргүндүктү туюндурган этиш сөздөрдү уюштурат: ысыкта, суукта, ылаңда ж.б.

6) Түзүүчү негиз туюндурган нерсеге айландыруу, аны сүртүү, кошуу, аралаштыруу маанисиндеги этиш сөздөрдү жасайт: пулда, сомдо, көөлө, суула, сырда, майла ж.б.

7) Түзүүчү негиз туюндурган нерседен арылтуу, тазалоо маанисиндеги этиш сөздөрдү пайда кылат: кылда, челде, түктө ж.б.

8) Түзүүчү негиз туюндурган чен-өлчөм боюнча иш-аракет жасоо маанисиндеги этиш сөздөрдү уюштурат: челекте, капта, карышта, метрле ж.б.

9) Түзүүчү негиз туюндурган акыл-эс сезимин аракетке келтирүү маанисиндеги этиш сөздөрдү жасайт: ойло, аңда, кабылда ж.б.

10) Түзүүчү негиз туюндурган диний, ырым-жырым каада-салт түшүнүктөрү сыяктуу аракетте болуу маанисиндеги этиш сөздөрдү түзөт: айтта, тойло, кадырла, сыйла ж.б. -лан (-лен, -лон, -лөн, -дан, -ден, -дон, -дөн, тан, -тен, -тон). Бул мүчө да кыргыз тилинин азыркы этабында төмөнкүдөй туунду этиштерди жасоого активдүү катышат.

1) Негиз, туюндурган абалга өткөн, ошого келтирилген маанидеги этиштерди туюнтат: кусалан, танде сыймыктан, үйлөн ж.б.

2) Белги маанисиндеги атоочтордон ошого дуушар болуу туюнткан этиштерди жасайт: шерден, шаттан, шайырла жашылдан ж.б.

3) Затка мүнөздүү болгон белгинин пайда болгондук билдирген этиш сөздөрдү жасайт: түптөн, тамырла бутактан ж.б.

-лаш (-леш, -лош, -лөш, -даш, -деш, -дөш, -дош, -таш, -теш, -тош, -төш): эгерде -лаш формалуу (колдош, тазала иштеш ж.б.) туунду этиш сөздөрдүн -ла формасы менен аяктаган (колдо, тазала, иште ж.б.) түрү жумшалса, аны аталган мүчө этиш жасоочу (-ла) жана кош мамиле (-ыш) мүчөлөрүнө ажыратылат. Ал эми -ла формасындагы (закондо аманда, атаанда ж.б.) түрү жумшалбаса, анда жогорудагыдай -ла жана -ыш мүчөлөрүнө) ажыратылбастан, биргелеш иштөө, аракеттенүү маанисиндеги этиш сөздөрдү жасоочу бүтүмү мүчө катары эсептелинет. М: закондош, амандаш, атаандаш ж.б.

-ык (-ик, -ук, -үк, -к). Мүчөсү өзү жалганган негиздеги зат мааниге ылайык, ага байланыштуу келип чыккан кыймыл-аракетти туюндурган этиш сөздөрдү жасайт: демик, көзүк, кеч ж.б. Ал эми сан жана сын атооч сөздөрдөн бирин-экин гана этиштик маанидеги сөздөрдү жасайт. М: бирик, тарык.

-сыра (-сире, -сүрө, -сура) мүчөсү төмөнкүдөй туунду этиштерди жасайт.

1) Түзүүчү негиз билдирген нерсенин жоктугун сезүү жана аны эңсөө маанисиндеги этиш сөздөрдү пайда кылат: жалгызсыра, этсире, тузсура, уйкусура, ыйламсыра ж.б.

2) Түзүүчү негиз туюндурган нерсени жоготуу, андан ажыраган маанисиндеги этиш сөздөрдү уюштурууга катышкансыра, жансыра, алсыра ж.б.

-сы (-си), -сын (-син) ар бири өз алдынча этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөр катары каралып, төмөнкүдөй туунду маанидеги этиш сөздөрдү жасайт.

1) Өзүн түзүүчү негиз туюндурган маанидегидей деп эсептөө, баалоо маанисиндеги этиш сөздөрдү түзөт: менеменси-менменсин, чеченси, мыктысы, өйдөсүн, көпсүн ж.б.

2) Түзүүчү негизи туюндурган нерсени каалагандык, самагандык маанисиндеги этиш сөздөрдү жасоого катышат: жерси, өгөйсү, эрсин, көңүлсүн ж.б. Бул мааниси өнүмдүү эмес.

Атооч сөздөрдөн этиш жасоочу аз өнүмдүү мүчөлөр:

-а (-е, -о, -ө). Бул мүчөнүн жардамы менен:

1) Түзүүчү негиз туюндурган түшүнүктү кыймыл-аракеттик процесске катыштыруу маанисиндеги этиш сөздөрдү пайда кылат: сана, сына, күчө ж.б.

2) Мезгилдик, мейкиндик маанисиндеги сөздөрдөн ошого байланыштуу кыймыл-аракеттин болушун туюндурат: түнө орно.

3) Табыш жана элес тууранды сөздөрдөн ошого ылайык пайда болгон этиштик маанидеги сөздөрдү жасайт: чатыра, шатыра, жаркыра ж.б.

-а (-ыр, -ор, -өр, -р). Бул мүчөнүн жардамы менен жасалган туунду этиштер түзүүчү негизи туюндурган абалга келтирилгендикти, ошол маанидеги белгиге өткөндүктү билдирет: агар, көгөр, кыскар ж.б.

-ай (-ей, -й). Бул мүчө да түзүүчү негиз туюндурган кебете-кепширге, формага айланган, ошого өткөн маанисиндеги туунду этиштерди жасайт: улгай (улук+ай), сокурай, кеңей, чоңой ж.б.

-ша (-шы, -шу): түзүүчү негиз туюндурган түшүнүктү кыймыл-аракеттик түшүнүктө көрсөтөт: тыңша, быкшы, толукшу, какшы ж.б.

-ырка (-ирке, -урка, үркө) мүчөсү белги же процесстин атын билдирген атоочтордон ага дуушар болуу, аны башынан өткөрүү (субъектинин) маанисиндеги туунду этиш сөздөрдү жасайт: чочурка, жабырка, ташырка, күчүркө ж.б.

-ы (-и, -у, -ү) мүчөсү белгиб процесстин аты, натижасы маанисиндеги атооч сөздөрдөн туунду этиштерди түзөт: беки, курчу, таты, жору ж.б.

3. Атооч сөздөрдөн этиш жасоочу өнүмсүз мүчөлөр:

- ан: узан, оозан, тегерен.
- ат// -ыт: жогот, чаңыт.
- па// -пы: сыйпа, желпи.
- дык: ардык, сүрдүк, соолук.
- са: сууса, эңсе, көксө. Бул мүчөнүн омоними этиш шартуу ыңгайын уюштуруучу (форма жасоочу) –са мүчөсү.
- чий: тикчий.
- чыла: көпчүлө.
- ча: курча.
- кар: эскер, уяткар, суугар, саргар ж.б.
- кан: муңкан, зааркан, чымыркан.
- ды: аңды.

Этиштен этиш жасоочу мүчөлөр

1. Этиштен этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөр:

- гансы (-генси, -гонсу, -гөнсү, -кансы, -кенси, -консу, -көнсү, -ачкансы, баскансы, кеткенси, бүткөнсү ж.б.
- гыла (-гиле, -гула, -гүлө, кыла, -киле, -кула, -күлө): койгу, сыйгылв, тыткыла, тепкиле, чойгула ж.б.
- ла (-ле, -ло, -лө): кармала, термеле, онтоло ж.б.

2. Этиштен этиш жасоочу аз өнүмдүү мүчөлөр:

- а: кура, бура, тая ж.б.
- ар: бышыр, тунар, чегер, чөгөр ж.б.
- ра: чачыра, кыйра, жайра, тантыра ж.б.
- жы: тамылжы, кубулжу, жылжы ж.б.
- на: жыйна, жайна, оона ж.б.
- шта: -ойгушта, оргушта, ыргышта ж.б.
- ала: кубала, тебеле, себеле ж.б.
- ка: жайка, чайка, чүмкө ж.б.
- лык: туттук, буулук, кыстык ж.б.

3. Этиштен этиш жасоочу өнүмсүз мүчөлөр:

- ча: чапчы, өрчү, кыпчы.
- ба// -пы: арба, арбы, чарпы.

- кар: омкор, өткөр, көмкөр.
- кын: жуткун, жүткүн.
- ыт: коркут, үркүт.
- ык: көнүк, канык.
- ымсыра: күлүмсүрө, ыйламсыра ж.б.

Табыш тууранды сөздөрдөн этиш жасоочу мүчөлөр

1. Өнүмдүү мүчөлөр:

- ай (-й): бажырай, калдай, балчай, торсой ж.б.
- ый: балпый, тултуй, шалпый.
- ылда: бакылда, токулда, дүпүлдө ж.б.

2. Аз өнүмдүү мүчөлөр:

- а: даңгыра, жалтыра, жаркыра ж.б.
- шы: шаңшы, кыңшы, шапшы ж.б.
- ла: эрбеңде, сербеңде жалпаңда ж.б.

3. Өнүмсүз мүчөлөр:

- са: жаңса.
- сый: үксүй.
- шый: түкшүй, быкшый.
- кыр: бышкыр, каткыр, кошкур.
- ан: жалтан.

Тактооч сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы

Жогоруда айтылган сөз түркүмдөрү сыяктуу эле морфологиялык жол менен жасалган туунду тактоочтор да бир топ. Алар тактооч жасоочу атайын мүчөлөрдүн жардамы менен ат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч жана тактооч сөздөргө жалганусу аркылуу уюшулуп, туунду маанидеги сөздөрдү жасайт.

Тактооч жасоочу өнүмдүү мүчөлөр:

- ча (-че, -чо, -чө) биринчиден, зат атооч жана ат атооч сөздөргө уланып, түзүүчү негиздин кыймыл-аракетине

окшоштуруу же сан-өлчөмдүк салыштыруу маанисиндеги туундук тактоочторду жасайт. М: кыргызча (сүйлө), баатырча (качы), сизче (болуу), ошончо (китеп) ж.б. экинчиден, мезгилдик тактоочторго жалганып, кыймыл-аракетти түзүүчү негиз туюндурган мезгил менен чектелээрин туюнткан тактоочторду түзөт: бүгүнчө (туратур), эртеңче (айтпайтур) ж.б. Кээ бир тактоочторго –ынча түрүндө жалганат: азырынча.

-лап (-леп, -лоп, -лөп, -дап, -деп, -доп, -дөп). Бул мезгилдик маанидеги зат атооч сөздөргө уланып, кыймыл-аракеттин аткарылыш мезгилин, тактооч сөздөргө жалган кыймыл-аракеттин кантип иштелиш өзгөчөлүгүн туюнткан туундук тактоочторду жасайт: күндөп, жылдап, эртелеп, тездеп, аз-аздап ж.б. Мындай тактоочторду этиш жасоочу –лап жасоочу чакчылдын –ып мүчөсү уланган этиш сөздөрдөн ажыратып кароо талап кылынат. Эгерде –лап формасы менен аяктаган сөздөр этишке тийиштүү грамматикалык категориялар менен өзгөрүп –п (-ып) формасы жалганбаган түрү да жарамдуу болсо, анда бул форма (-лап) эки башка (-ла этиш жасоочу, чакчыл) мүчө катары каралат. М: аралап-ара+ла+ып, аралаш+ла+ыш, араласа-ара+ла+са ж.б. Ал эми –лап форма сөздүн аяккы п тыбышын түшүрүп колдонуу жараксыз болсо, бул этишке тиешелүү грамматикалык категория менен өзгөрбөгөн андай сөздөр туундук тактоочтор сыяктуу каралат. М: түндөп, күндөп, суткалап ж.б.

-чылап (-чилеп, -чолоп, -чөлөп, -чулап, -чүлөп). Бул мезгилдик зат атооч жана ат атооч сөздөргө жалганат. –ча мүчөсү сыяктуу туундук тактоочторду жасайт: орусчалап, Назгүлчүлөп, өзүбүзчөлөп ж.б.

-лай (-дай, -дей, -дой, -дөй, -тай): мезгилдик маанидеги зат атооч сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин мезгилдик өзгөчөлүгүн туюндурган туундук тактоочторду пайдаланып кылат. М: кыштай, жайлай, жаздай ж.б. Аталган мүчө формалык жактан этиш жасоочу –лап жана чакчыл –й мүчөсү менен аяктаган этиш сөздөргө окшош. Алардын чакчыл этиш сөздөрү тактооч экендиги жогорудагы –лап мүчөсү менен аяктаган сөздөрдөй аныкталат.

-чалык (-челик, -чолук, -чөлүк) мүчөсү зат атооч жана ат атооч сөздөрдөн жогорку маанидегидей туундук маанидеги тактоочторду жасайт: адамчалык, эжечелик, сенчелик, ошончолук, өзүнчөлүк ж.б.

-сын (-син, -сун, -сүн): -гы мүчөлүү туундук сын атоочтордон мезгилдик маанини билдирген туундук тактоочторду уюштурат: кышкысын, түнкүсүн, жазгысын, кечкисин ж.б.

2. Тактооч жасоочу аз өнүмдүү мүчөлөр:

-лата: зат атооч сөздөргө жалганып, алардын маанисинен айырма кыймыл-аракеттин кантип, кандай амал-ык менен ишке ашырылгандыгын туюндурган туундук тактоочторду, сын атооч сөздөргө жалганып, кыймыл-аракетти түзүүчү негиз аркылуу туюндурган белги боюнча мүнөздөгөн туундук тактоочторду жасоого катышат: акчалата, эгиндете, кыштата, улуулата, кичүүлөтө ж.б.

Кыргыз тилинин кээ бир диалектилеринде жолугуучу –ындасы (–дөсү) мүчөсү: жайындасы, кышындасы, түндөсү ж.б.

3. Өнүмсүз мүчөлөр.

-ата: кыдырата.

-та: жандата, узата.

Тактоочтордун сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдө туруп жасалышы

Кээ бир жөндөмө (барыш, жатыш, чыгыш) мүчөлөрү да тактоочтук уңгуларынын ажырагыс бүтүндүгүнө айланып, морфологиялык жол менен жасалган туундук тактоочторго сөз жасоочу каражат боло алат.

- 1) Барыш жөндөмө (-га) формасындагы туундук тактоочтор: алга, бекерге, күчкө, зорго, жылына ж.б.
- 2) Жатыш жөндөмө (-да) формасындагы туундук тактоочтор: кээде, алдыда, мурда, эзелде ж.б.
- 3) Чыгыш жөндөмө (-дан) формасындагы туундук тактоочтор: азыртан, абалтан, эзелтен, жанатан ж.б.
- 4) Байыркы курал жөндөмө (-ын) формасындагы туундук тактоочтор: акырын, кечкурун, тымызын, кышын ж.б. Ошондой эле бир нече жөндөмө мүчөлөрүнүн кабатталып келишинен улам жасалган туундук тактоочтор да бар.
- 1) Жатыш жана чыгыш жөндөмө (-да, -дан) формасындагы туундук тактоочтор: мурдатан, баштан, илгертеден ж.б.

2) Байыркы барыш жана чыгыш жөндөмө (-ры, формасындагы туунду тактоочтор: арытадан, берите ж.б.

3) Байыркы барыш жана жатыш, чыгыш жөндөмө (-ры, дан) формасындагы туунду тактоочтор: берите, арытадан, ичкеритеден ж.б.

4) Байыркы барыш жөндөмө (-гару) формасындагы туунду тактоочтор: илгери, тышкары ж.б.

5) Байыркы барыш жана чыгыш жөндөмө (-гары, формасындагы туунду тактоочтор: илгертеден, жогорто ж.б.

СӨЗ ЖАСООНУН СИНТАКСИСТИК ЖОЛУ

Тилдеги эки же андан ашык сөздөрдү синтаксистик жактан айкалыштырып, бир бүтүндүккө келтирүү аркылуу кийинки (башка лексикалык маанидеги) туунду маанидеги сөздөрдү жасоо сөз жасоонун синтаксистик (аналитикалык) жолу деп аталат.

М: ат кулак (жалбырагы кууш тартып кеткен жапайы эсүмдүк) сөзү: ат (жылкы маанисинде) жана кулак (угуу органы) деген эки башка лексикалык маанидеги сөздөрдүн, таш бака асты жана үстү сөөк-калкан менен капталган, кыска буттуу, акырын жылып баскан жаныбар) сөзү таш (ар түрдүү көлөмдөгү катуу зат) жана бака (аркы буттары секирүүгө ылайык узун, сууда жана кургакта жашоочу жаныбар) сөздөрүнүн синтаксистик жактан айкашып, бир бүтүндүккө келишинен улам касалган.

Сөз жасоонун бул ыкмасынын «синтаксистик жол» деп аталышы сөздүк курамдык бир топ сөздөр бири-экинчиси менен синтаксистик байланышта түзүлгөндүгү, «аналитикалык» деген терминдин кошулуп айтылышы, аларды өз ара ажыратып киберүүгө мүмкүн болгон эки же андан көп сөздөрдөн касалгандыгы менен түшүндүрүлөт. Ушул эки кырдаал бул жол менен жасалган сөздөрдү «татаал сөздөр» деген термин аталышын жана сөз жасоо предметинин синтаксис бөлүмү да ыргыз байланышта экендигин шарттайт. Андыктан татаал сөздөрдүн жасалыш табияты жөнүндөгү түшүнүктүн терең болушу үчүн синтаксистик байланыштар (тең жана багыныңкы) ууралуу билимдин да бек болушу зарыл.

Синтаксистик тең байланыш – тилдеги коммуникативдик жана номинативдик каражаттардын бирдей укукта келип, бири-экинчисине көз каранды болбой айкашуусу.

Бул байланыш татаал сүйлөмдүн тутумундагы бирдей аяңдоочтук түзүлүштө келген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн, биринчөөй мүчөлөрдүн ортосунда гана болбостон бирдей укукта келген бир сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн ортосунда да болот. Мисалы: актап айтканда, ушул байланыш менен кош сөздөр жасалат. М: ай (адамдар жашаган турак жай) жана бүлө (үй ээсинин тураган жериндеги, карамагындагы адамдар) деген зат атооч сөз түркүмүндөгү, тең укуктуу сөздөрдүн өз ара синтаксистик тең

3) Эки түгөйү тең туунду түрдө турган кош зат атоочтор: зордук-зомбулук, алымча-кошумча, кыйкырык-өкүр, оймо-чийме, агыйын-тууган ж.б.

2. Түгөйлөрүнүн берген лексикалык маанисине карай:

1) Эки түгөйү тең өз алдынча турган лексикалык мааниси туюнткан кош зат атоочтор: эл-журт, ата-бала, короо-өңөр-кесип ж.б.

2) Түгөйлөрүнүн бири өз алдынча турган лексикалык мааниси туюнта албаган (сыңар маанилүү) кош зат атоочтор: абысын-ажын, бала-бакыра, жер-жебер, бала-чака, кир ж.б.

3) Эки түгөйү тең өз алдынча турган лексикалык мааниси туюнта албаган кош зат атоочтор: чуру-чуу, опур-топур, быз ж.б.

4. Түгөйлөрүнүн маанилик катышына карай:

1) Түгөйлөрү бири-бири менен маанилеш (синоним) катышта келген кош зат атоочтор: күч-кубат, күлкү, ййдиш-аяк, эл-журт ж.б.

2) Түгөйлөрү бири-бири менен карама-каршы (антоним) катышта келген кош зат атоочтор: күн-түн, кыз-жигит, душман, чоң-кичине ж.б.

3) Кайталанма маанидеги кош зат атоочтор: үйүр-үйүр, чака, кыз-кыркын, чай-пай ж.б.

4) Окшош текке кирген эки сөздүн айкашынан турган кош зат атоочтор: сакал-мурат, алма-өрүк, казан-аяк, ичек-калкан ж.б.

Кошмок зат атоочтор - синтаксистик багыныңкы байланыш аркылуу эки же андан ашык сөздөрдөн жасалган зат атоочтор.

Мындай зат атооч сөздөр түгөйлөрүнүн багыныңкы байланыштын жолдору аркылуу тутумдашына төмөнкүдөй түзүлүштө жасалат:

1) Түгөйлөрү өз ара ыкташуу байланыш аркылуу карачыйырчык, ташбака, алпкаракуш, төөткен, кай ж.б.

2) Түгөйлөрү бири-экинчисине таандык байланышта туруп жасалат: тоо гүлү, шайлоо комиссиясы, төрөт үйү, эмгек акы, окуу жылы ж.б.

3) Түгөйлөрү өз ара башкаруу байланышында туруп уюшулат: күн карама, тыйын эңмей, кыз куумай, балта жутар, баш кесер ж.б.

Тутумундагы сөздөрдүн сөз түркүмдүк белгиси боюнча:

1) Жалаң зат атооч сөздөрдүн айкашынан жасалат: өнөр жай, бакажалбырак, аткулак, көзайнек, колсаат, колчатыр, Булакбашы ж.б.

2) Сын атооч жана зат атооч сөздөрдүн айкашынан турат: Кызылкыя, Карабулак, Көкташ, Акжар, Карадөбө, боз үй, сары май, сокур ичеги ж.б.

3) Сан атооч жана зат атооч сөздөрдүн айкашынан уюшулат: Тогузбулак, Миңжыгач, Жетиөгүз, кырк аяк, төрт түлүк, Үчкоргон, жети ата, үч бурчтук ж.б.

4) Этиш жана зат атооч сөздөрдүн айкашынан жасалат: балта жутар, баш кесер, тыйын эңмей, кыз куумай, Жолболду ж.б.

5) Жалаң этиш сөздөрдүн айкашынан турат: Сатыбалды, Тилебалды, Таабалды ж.б.

Кыскартылган зат атоочтор - Кыскартылган сөздөр толугу менен зат атооч сөздөргө тиешелүү болот. Алар төмөнкүдөй болдор аркылуу уюшулат:

1) Баш тамгаларын сактап кыскартуу аркылуу: БУУ (Бириккен Улуттар Уюму), СГЭИ (Сүлүктү гуманитардык-экономикалык институту), КГПИ (Кызылкыя гуманитардык-педагогикалык институту), МАИ (Мамлекеттик авто инспекция) ж.б.

2) Биринчи сөз толук, кийинкилеринин биринчи тыбыштарын сактап кыскартуу аркылуу: ОшМУ, Кыргыз ТВ.

3) Ар бир түгөйүнүн биринчи муунун сактап кыскартуу аркылуу: гумфак, филфак, боршайком, раймаг ж.б.

4) Алгачкы сөзүн толук, кийинкилеринин биринчи муундарын сактап кыскартуу аркылуу: Кыргызмамбас ж.б.

5) Биринчи сөзүнүн алгачкы муунун, кийинкилеринин биринчи тыбыштарын сактап кыскартуу аркылуу: БатМУ, ЖаМУ ж.б.

Сын атооч сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы

Экиден кем эмес сөздөрдүн синтаксистик айкашы түзүлүп, сын атоочтук грамматикалык табиятка ээ болгон сөздөр-синтаксистик жол менен жасалган, башкача айтканда татаал сын атооч сөздөр деп аталат. Алар кош жана кошмок тибинде болот.

Кош сын атоочтор – грамматикалык табияты жагынан атоочтук өзгөчөлүккө ээ болгон кош сөздөр: кызыл-тазыл, сары-кызыл, илим-билимдүү, алдуу-күчтүү ж.б.

Кош сөз тибиндеги сын атооч сөздөр да түгөйлөрү морфологиялык курулушуна, алардын өз алдынча турган лексикалык маани туюнтуу мүмкүнчүлүгүнө жана бири-экинчилеген менен (түгөйлөрүнүн) болгон маанилик катышына карабаган төмөнкүдөй түзүлүштө жасалат.

1. Түгөйлөрүнүн морфологиялык курулушуна карай:

- 1) Эки түгөйү тең тубаса сөз түрүндө болгон кош атоочтор: сары-кызыл, ак-кара, чоң-чоң, жоон-ичке ж.б.
- 2) Түгөйлөрүнүн бири тубаса, экинчиси туунду түрүндөгү сын атоочтор: акыл-эстүү, илим-билимдүү, таалай-тарбиялуу ж.б.
- 3) Эки түгөйү тең туунду сөздөрдөн түзүлгөн кош атоочтор: ачык-айрым, күүлүү-күчтүү, үйлүү-жайлуу, үч сөзсүз ж.б.

2. Түгөйлөрүнүн берген лексикалык маанисине карай:

- 1) Ар бир түгөйү жеке өз алдынча мааниге ээ болгон кош атоочтор: акыл-эстүү, ак-кара, сары-кызыл, ачык-айрым ж.б.
- 2) Түгөйлөрүнүн бири жеке өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөрдөн жасалган кош сын атоочтор: эски-куску, кызыл-тазыл, майда-чүйдө, оңой-олтоң ж.б.
- 3) Эки түгөйү тең жеке өз алдынча турган лексикалык маани туюнта албаган сөздөрдөн түзүлгөн кош атоочтор: өңгүл-дөңгүл, адыр-будур ж.б.

3. Түгөйлөрүнүн маанилик катышына карай:

- 1) Түгөйлөрү бири-экинчиси менен синонимдик катышта болгон кош сын атоочтор: өңдүү-түстүү, акыл-эстүү, илим-билимдүү ж.б.
- 2) Түгөйлөрү антонимдик катышта болгон кош сын атоочтор: ак-кара, улуу-кичүү, жакшы-жамаң, арык-семиз ж.б.
- 3) Кош сын атоочтор бир эле сын атооч сөздүн төмөнкүдөй өзгөчөлүктө кайталанып колдонулушу менен да жасалат.
 - 1) Бир эле сын атооч сөздү өзгөрүүсүз кайталоо аркылуу: бийик-бийик, кызыл-кызыл, жылуу-жылуу ж.б.
 - 2) Бир эле сын атооч сөздү анча-мынча фонетикалык өзгөртүү менен: кызыл-тазыл, чала-була, арык-торук ж.б.
- 4) **Кошмок сын атоочтор** – сын атоочтун грамматикалык табиятына жооп берген кошмок сөздөр. М: каракүрөң, алакызыл, жээрдекашка, нур чырайлуу, ак жүздүү ж.б. Мындай сын атооч сөздөр көбүнчө төмөнкү сөз түркүмдөрүнөн жасалат.

- 1) Бардык түгөйлөрү сын атооч сөздөрдөн болот: жашыл ала, кочкул кызыл, кара кашка, каратору ж.б.
- 2) Сын атооч менен зат атоочтон түзүлөт: ак көңүл, кара көз, кара мүртөз, ичи кара, ачык көңүл ж.б.
- 3) Зат атооч менен зат атоочтон жасалат: жылкы мүнөз, кас таман, бүркүт кабак ж.б.
- 4) Сын атоочтун (кээде башка сөздөрдүн да) –луу мүчөсү уланган сын атооч сөздөрдүн айкашынан уюшулат: кең далылуу, узун бойлуу, атыр жытуу, нур жүздүү ж.б.
- 5) Зат атооч жана эсептик сан атоочтордун –лык мүчөсү уланган сөздөр менен айкашынан түзүлөт: үч күндүк, эл аралык, бир жылдык, курстар аралык ж.б.

Сан атооч сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы

Экиден кем эмес сөздөрдүн синтаксистик айкашынан жасалып, сан атоочтук грамматикалык касиетке ээ болгон сөздөр синтаксистик жол менен жасалган, башкача айтканда, татаал сан атооч сөздөр деп аталат. Алар негизинен жөнөкөй бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он, жыйырма, уз, кырк, элүү, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон, жүз, миң,

миллион, миллиард) сан атоочтордун айкалышынан жөнөкөй же татаал сан атооч сөздөрдүн башка (чакты, чамаз, ашуун, ашык, көп, кем, ашар-ашпас, жакын, жуук, жетп, жетер-жетпе, сан, түмөн) сөздөр менен айкалышынан жасалып, кош жана кошмок сөз тибинде болот.

Кош сөз тибиндеги сан атоочтор: он-он, беш-алты, беш, беш-бештен, бештен-бештен, үч жүз-төрт жүз, төртөө, беш-алтоо, алтоо-жетөө, бирин-экин, миң-миңдеген

Кошмок сөз тибиндеги сан атоочтор:

1) Синтаксистик багыныңкы байланыштын таандык аркылуу жасалат: жетинин бири, миңдин экиси, сексегиз ж.б.

2) Синтаксистик багыныңкы байланыштын башкаруу аркылуу жасалат: онго жакын, бештен төрт, миңден ашуун жүзгө жетпеген ж.б.

3) Синтаксистик багыныңкы байланыштын ыкташуу аркылуу жасалат: он жети, бир миң тогуз жүз токсон, он миң түмөн ж.б.

Ат атооч сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы

Азыркы кыргыз тилиндеги төмөнкү ат атооч сөздөр синтаксистик жол аркылуу жасалган.

1) Өз алдынча колдонулбаган «ар» тыбыштык формасы менен ким, нерсе, кандай, бир сөздөрүнүн айкалышы заттык же башка түшүнүктөрдү тобунан ажыратып көрсөткөн ар ким, ар нерсе, ар кандай, ар бир деген аныктама ат атоочтор жасалат.

2) «эч» таңгыч бөлүкчөсүнүн сурама ат атоочтор, негизинен убакта деген сөздөр жана өз алдынча сөз катары колдонулбаган теме, темке, теңке, теке тыбыш формалары менен айкалышынан улам эч ким, эч качан, эч кайсыл, эч кандай, эч нерсе, эч убакта, эчтемке, эчтеме деген өңдүү таңгыч ат атоочтор жасалат.

3) Алда, бирөө, бир, сөздөрүнүн ким, кимдир, негизинен кандайдыр, кээ, кай, качан, кандай деген сөздөр менен айкалышынан алда ким, кимдир бирөө, кандайдыр бир нерсе, кээ бир, кай бир, алда кандай, алда качан, алдан кайдан сыяктуу белгисиз ат атоочтор жасалат.

Этиш сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы

Эки же андан көп этиш сөздөрдүн өз ара же атооч жана тууранды сөздөрдүн этиш сөздөр менен айкалышынан жасалып, этиштик грамматикалык табиятка ээ болгон сөздөр синтаксистик жол менен жасалган (татаал этиштер) этиштер деп аталат. М: коң берди, тартып бара жатат, көз сала жүр, жарк эт, чү де ж.б. Мындай этиш сөздөрдүн түгөйлөрүн өз алдынча алып кароого болбойт. Айтсак: Мен өкүмөттүн ишин аткарып жүрөм (Т. Сыд.) деген мисалдагы «аткарып жүрөм» татаал этишинин түгөйлөрүн өз алдынча алып (Мен өкүмөттүн милдетин жүрөм) кароого болбойт. Сөзсүз түрдө толук (Мен өкүмөттүн милдетин аткарып жүрөм) колдонуу талап этилет. Анткени синтаксистик жол менен жасалган этиш сөздөрдүн түгөйлөрү да биротоло лексикалашкан татаал сөз укугуна ээ. Ар дайым кошмок сөз тибинде жолугат. Кайсыл сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн айкалышынан жасалгандыгына ылайык төмөнкүдөй топко бөлүнөт:

1) Этиш түгөйлүү татаал этиштер – жалаң этиш сөздөрдүн синтаксистик айкалышынан жасалган этиш сөздөр. Андай этиш сөздөрдүн биринчи түгөйү ар дайым чакчыл –а, -е, -й, -ып, -ганы формасында болуп негизги этиш функциясын аткарат. М: кошуп жүр, тосуп чык, иштеп тап, коюп кой, туруп тур, ала жат, ырдап кое берди карап отурушту, көрө жатарбыз, айта коюп жүр, жайылып отур, уктап кетет, басып кетет, барганы жүрөт, сүйлөгөнү жатат ж.б.

2) Атооч түгөйлүү татаал этиштер – биринчи түгөйү атооч сөздөрдөн, кийинки түгөйү жардамчы (ал, ас, бак, бас, бер, бол, жазб жай, как, кал, кел, кеч, кой, сай, сал, тайб тарт, түш, чал, чек, чык) этиштерден болгон татаал этиш сөздөр: дем ал, казан ас, баш бак, сүр бас, жол бер, адам бол, ачууну жаз, сабатсыздыкты жой, четке как, уятка кал, кепке кел, жандан кеч, кол кой, байге сай, добушка сал, анттан тай, ишке тарт, изине түш, жол чал, кеште чек, өтөсүнөн чык.

3) Тууранды сөз түгөйлүү татаал этиштер- биринчи түгөйү табыш тууранды жана элес тууранды сөздөрдөн жана эт, де, кой сыяктуу жардамчы этиштерден болгон татаал этиш сөздөр: ар эт, болк эт, быш де, жарк эт, тарс эт, кош де, күңк де, дыр кой, жылт кой ж.б.

Тактооч сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы

Эки же андан ашык сөздөрдүн синтаксистик айкашына бир бүтүндүккө айланышынан улам пайда болгон тактоочтор (татаал тактоочтор). М: эртедир-кечтир, тез-тез, бир күнү, бир жылы ж.б. Татаал тактоочтор да синтаксистик тең байланыш же багыныңкы байланышта (түзүлүшүнө карай) жасалгандыгына карай кош жана кошмок сөз тибинде болот.

Кош сөз тибиндеги тактоочтор — түзүүчү негиздери бир сөз түркүмүнө тиешелүү болуп, синтаксистик тең байланыш жасалган тактоочтор. Алар төмөнкүдөй ыкмалар менен жасалат:

1. Түгөйлөрүнүн морфологиялык курулушу боюнча:

- 1) Эки түгөйү (негизи) тең уңгу түрүндө туруп жасалган туу тактоочтор: тез-тез, бат-бат, ылдам-ылдам, кез-кез, ал-алыс, кайра-кайра ж.б.
- 2) Биринчи түгөйү уңгу, кийинкиси жөндөмөлөр формасын туруп жасалаган туунду тактоочтор: кез-кезде, аз-аз, топ-топтон, ары-бериден ж.б.
- 3) Эки түгөйү тең жөндөмөлөр формасында туруп жасалган туунду тактоочтор: кээде-кээде, анда-санда, ойдон-тоодон, күндө-түндө, андан-мындан ж.б.
- 4) Биринчи түгөйүнө —ма мүчөсү жалганып, экинчи түгөйү түрүндө туруп жасалган туунду тактоочтор: көзмө-бетме-бет, бирме-бир, жүзмө-жүз, оозмо-ооз, колмо-кол ж.б.
- 5) Эки түгөйү тең -дыр мүчөсүн кабыл алган формада туруп жасалган туунду тактоочтор: эртедир-кечтир, жакшы-жамандыр, жайдыр-кыштыр, күндүр-түндүр ж.б.

2. Түгөйлөрүнүн маанилик карым-катышы боюнча:

- 1) Түгөйлөрү өз ара антонимдик катышта туруп уюшулган туунду тактоочтор: өйдө-төмөн, эртели-кеч, күнү-түнү, жайдыр-кыштыр, оңду-солду, оң-тетири ж.б.
- 2) Түгөйлөрү өз ара синонимдик катышта келип жасалган туунду тактоочтор: аста-секин, ачык-айкын, аман-эсен, саламат ж.б.

3) Кайталанма (күчөтүү мааниси кошо) мааниде туруп түзүлгөн туунду тактоочтор: бат-бат, тез-тез, аз-аз, ылдам-ылдам, кээде-кээде, Бирме бир, оозмо-ооз, көп-көптөн ж.б.

3. Түгөйлөрүнүн берген лексикалык мааниси боюнча:

- 1) Түгөйлөрүнүн бири өз алдынча турганда лексикалык маани бере албаган абалда туруп жасалат: чала-була, каршы-терши, чогу-чараан ж.б.
- 2) Эки түгөйү тең өз алдынча турганда лексикалык маани бере албаган абалда туруп түзүлөт: үстөккө-босток, алай-дүлөй, оп-чап ж.б.

4. Түгөйлөрүнүн кайсы сөз түркүмүнөн экендиги боюнча:

- 1) Өз алдынча колдонулганда эки түгөйү тең зат атоочтон болгон туунду тактоочтор: оозмо-ооз, бетме-бет, катар-катар, колмо-кол ж.б.
- 2) Өз алдынча иштетилгенде эки түгөйү тең сын атоочтон болгон туунду тактоочтор: ачык-айкын, аман-эсен, соо-саламат ж.б.
- 3) Өз алдынча турганда эки түгөйү тең тактоочтордон болгон туунду тактоочтор: өйдө-төмөн, илгери-кийин, ары-бери ж.б.
- 4) Өз алдынча турганда эки түгөйү тең чакчыл формасындагы этиштерден болгон туунду тактоочтор: бара-бара, ала-сала, кайта-кайта ж.б.

Кошмок сөз тибиндеги тактоочтор: бир жылы, бир күнү, өткөн айда, эч жерде, бир убакта, бир маалда ж.б. Ошондой эле бир катар кошмок сөз тибиндеги тактоочтор биригип, түгөйлөрү тыбыштык жактан өзгөрүп таанылгыс болуп кеткен. Аларга: бүгүн (бул күн), быйыл (бул жыл), өгүнү (о+күн+ү), бүрсүгүнү (бир+и+си+күн+ү) ж.б. Мындай тактоочтор тарыхый жактан гана синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор катары каралып, тилдин учурдагы абалы боюнча алып карганда жөнөкөй тактоочтор иретине кирет.

Тууранды сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы

Бир эле табышты же элести билдирген сөздөрдүн синтаксистик тең байланышта айкалышып, кайталанып колдонулушу аркылуу жасалган татаал тууранды сөздүн синтаксистик жол менен жасалган тууранды сөз катары каралат. Алар ар дайым кош сөз тибинде болот. Экиден кээ бир түгөйлөрдөн турушу да мүмкүн: дыбыр-дыбыр, быш-быш, чыйп-чыйп, тарс-тарс, ав-ав-ав, арс-арс-арс-арс, опоң-топоң, сере-серең, жалт-жулт, жарк-журк, долдоң-долдоң, илең-илең, бөжөң-бөжөң, шып-шып, шап-шап-шап ж.б.

Сырдык сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы

Тууранды сөздөр сыяктуу эле сырдык сөздөрдүн синтаксистик айкалышынан улам жасалат. Алар (көбүнчө) кош сөз тибинде болот. М: алдей-алдей, апей-апей, кыроо-кыроочу-чу, күчү-күчү, тү-тү-тү, кош-кош, пыш-пыш, ой-оой ж.б.

СӨЗ ЖАСООНУН ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫК ЖОЛУ

Ар кандай эле тил өкүлдөрү мурдатадан колдонулуп келген сөздөр туюнткан түшүнүктөргө коомдун өнүгүшү менен пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү (тигил же бул касиеттери боюнча) окшоштуруп, аларды (жаңы түшүнүктөрдү) атоо үчүн да ошол эле сөздөрдү пайдаланат.

Айтсак, кыргыз коомчулугунун кийинки өнүгүш мезгилинде пайда болгон:

- 1) сүйлөмдүн составдык бөлүктөрү (баяндооч, ээ, аныктооч ж.б.),
- 2) өз алдынча турганда маани бере албаган сөздүн бөлүгү (жардамчы морфема),
- 3) кандайдыр бир уюмдун тобундагы адам (партиянын өкүлү) деген түшүнүктөр «бир бүтүндүн бөлүгү» катары мурунку «мүчө» (адамдын же жаныбарлардын дене бөлүктөрү) деген сөз менен жалпылыкты түзөт. Ошондуктан аларга да «мүчө» деген аталыш ыйгарылган.

Кыргыз тилинде мындай сөздөр бир топ. Алар алгачкы лексикалык же грамматикалык маанисинен ажырап же ажырабай туруп да жаңы лексикалык же грамматикалык мааниге ээ боло алат. Тактап айтканда, андай сөздөр бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтөт же ошол эле сөз түркүмүндө туруп, башка лексикалык маанини туюнтуп калат. М: каш (ээрдин тизгин, чылбыр илүүчү астыңкы жана тегерек формада болгон арткы бөлүгү: Ажырашаар дос ээрдин арткы кашын сурайт.) сөзү: каш (көз чанагынын үстү жагына кыйгачтана өскөн, кыска кылдуу тилке: керме каш, кыйма каш.) сөзүнүн маанисинин кеңейишинен улам эки башка лексикалык маанини туюндуруп, бир сөз түркүмүнө (зат атоочко) тиешелүү болсо, көк (айтканын, ойлогонун бербеген, айтканынан кайтпаган, өжөр: Эр болсоң көк бол, сөзүңө бек бол.) сөзү – көк (асман: Ат аяган жер карайт, Куш аяган көк карайт.) сөзүнүн маанисинин кеңейишинен улам жасалган эки башка сөз түркүмүнө тиешелүү сөз.

Ошентип, тилдеги мурдатан эле колдонулуп келген сөздөрдүн тыбыштык турпаты өзгөрбөстөн ички маанисинин кеңейишинен улам башка маанидеги сөздөрдүн жасалышы- сөз жасоонун лексико-семантикалык жолу деп аталат.

Бул жол менен туунду сөздөрдү жасоо эки түрдүү ыкм:

ишке ашат.

1) Семантикалык ык.

2) Стилдик ык.

Семантикалык ык – башта бир эле маанини туюнткан тилдин тарыхый өсүшү, коомдун өнүгүшүнө ылайык өз маанилик катыштагы сөздөрдүн жасалышы. Аларга жогоруда келтирилген мисалдар менен катар төмөнкүдөй сөздө кошуга болот.

Той - ачкалыгын басуу, канааттанганча тамактануу, жеп и.

Тамакка той.

Той - бала төрөдлгөндө, кыз бергенде, келин алганда ж жакшылык иштерде эл чакырып, ар кандай оюн-тамга болуп, тамак берилүүчү салатанат. Тойго эмне союу келинчегим эмне киет аны өзүм билем.

Тамак - ооз көндөйү менен кызыл өңгөчтүн туташкан жер алкым: Ал кетип, тамак кургап турган чакта (А. Ток.).

Тамак - азык: Бышылуу тамактын күйүтү жаман (макал).

Күн - планета: Жер Күндүн айланасында айланат.

Күн - эртеден кечке чейинки сутканын бир бөлүгү: Күн кеч аба салкындады (К. Баял.).

Күн - жыйрма төрт саатты ичине камтыган убакыт, сут Күндөн, күнгө күн өтүп, күн мезгили келиптир («Манас»).

Күн - аба ырайы: Быйыл күн жаанчыл болду (К. Жан.).

Күн - жашоо, өмүр сүрүү, жан сактоо: Чыгым анда то кетип, элдин күнү куурулган (А. Ток.).

Жер - планета: Жер Күндү тегеренет.

Жер - кургактык: Моряктар горизонттон жерди көрүштү.

Уңгу - балта, күрөк, керки ж. б. д. у. с. куралдардын с ашталып бириктириле турган бөлүгү: Уңгусу карыш кетмен, Кол учунда ойносун (О. Бөл.).

Уңгу - сөздүн бөлүнбөй турган маани берүүчү бөлүгү: Т сөзүнүн уңгусу- тий.

Ушундай эле ык менен кызматчы сөздөр пайда болгон.

Мисалы: жана байламтасы <жан- артка кайтуу деген этиш чакчыл -а мүчөсү менен өзгөргөн формасына грамматикалазациясынын натыйжасында пайда болгон.¹

¹ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. –Ф.: Илим, 1980. 121-б.

Стилдик ык – стилдик максатка ылайык сүйлөм тутумундагы же кептеги бир сөздүн ордуна экинчи бир сөздүн колдонулушу.

М: жакшы (сын атооч) адамга бир сөз, жаман (сын атооч) адамга миң сөз (макал).

Жакшыга (зат атооч) бир сөз, **жаманга** (зат атооч) миң сөз.

Студент – билим алууга умулган адам. Ал ар дайым изденүүсү керек.

Акылдуу адамдын сөзү кыска, айта салса нуска (макал).

Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска. ж.б.

Белгиленген сөздөр лексико-семантикалык жолдун аталган ыгы менен жасалган сөздөр болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда лексико-семантикалык жол аркылуу сөздөр түзүүчү негиздеринин маанисинин кеңейишинен улам жасалып, лексикадагы башка сөз катары жашаса, айрымдары стилдик максатта гана убактынча экинчи бир сөздүн ордуна колдонулат.

Эскертүү: Тилдеги тыбыштык турпаты боюнча окшош сөздөрдүн баарын эле лексико-семантикалык жол менен жасалган сөз катары кароого болбойт. Анткени бул жол менен жасалган сөздөрдүн ортосунда ич ара (тигил же бул белгилери боюнча) окшоштук, маанилик карым-катыш болот. Эгерде тыбыштык турпаты боюнча окшош болуп, бирок ич ара маанилик карым-катышы болбосо андай сөздөр лексико-семантикалык жол менен жасалган сөз эмес мурдатан эле колдонулган (ар бири өз алдынча) сөз катары каралат. М: **Ак** (сүт азыктары: Мал көккө тоюнуп, эл акка тоюнуп калган кез.), **ак** (шахмат, дойбу оюндарында кара түстөгү фигуралардын карышысында ойнолуучу фигуралар: Мен агыны алам.), **ак** (чындык, жалганы жок, акыйкат: Ачык айтып, ак сүйлө.), **ак** (көздүн карегин каптап калган чел: Көзүнө ак түштү.) сөздөрүн сөз жасоонун аталган жолу аркылуу жасалган сөздөр деп кароого болот. Себеби алар **ак** (кардын, сүттүн өңүндөй түс: ак көйнөк, ак калпак) сөзүнүн туундулары. Анткени баары түстүк жактан жалпылыкты түзгөн катышка ээ. Ал эми **ак** (белгилүү бир нук боюнча бир багытка бет алып, өз жүрүшүндө жылуу: аккан суу) сөзү жогорку **ак** сөздөрү менен эч кандай маанилик байланыш түзө албайт. Ошондуктан бул **ак** (этиш) сөзүн алардын туундусу же түзүүчү негизи деп кароого болбойт.

ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨРДҮН СӨЗ ЖАСОО ЖОЛДОРУ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

(Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин
материалдарында)

Диалектилик-лексикалык курамда да сөз жасоонун тигил же бул жолу менен жасалган диалектилик сөздөр бар. Мисалы: эсепдан- эсептүү, ашыначылык- досчулук, адамбаз- адамдык, дөөкарлик- марттык, баткенчи- баткендик, дартман- дарттуу, мапаасыз- жакшылыксыз, пакизалык- тазалык, бейпарасаттык- акылсыздык, бибараал- бактысыз, нашүкүрчүлүк- ысырапкерчилик, өмүрбат- өмүр бою, илабиз- убада, герезендик- жамандык, сергайрат- кайраттуу, накабыл- түшүнүксүз, күйүмсүз, бакубат- күчтүү ж.б. Мындай диалектизмдер адабий варианттарынан тигил же бул сөз жасоочу элементтери боюнча, башкача айтканда, түзүүчү негиздери же сөз жасоочу мүчөлөрү боюнча айырмаланып, туунду маанидеги диалектилик сөздөрдүн тобун түзөт да, сөз жасамдык диалектизмдер деп аталат. Алар сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жолдору менен жасалат.

Морфологиялык жол менен жасалган диалектизмдер

Бир гана уңгудан туруп сөз жасоочу мүчөсү же түзүүчү негизи адабий нормага туура келбеген диалектилик сөздөр. Алар өз ара үчкө бөлүнөт:

- а) Түзүүчү негиздери (уңгулары) адабий нормага туура келип, бирок сөз жасоочу мүчөлөрү жергиликтүү өзгөчөлүктү көрсөткөн диалектизмдер. Аларга заттын көптүгүн же бир орундун белгилүү бир нерсеге мол экенин билдирген **-зар-** орунга, аймакка тиешелүү, таандык экендикти билгизген **-чы,** түзүүчү негиз туюндурган түшүнүктүн молдугун билдирген **-дан,** **-ман,** түзүүчү негиз туюндурган түшүнүктү сапат, белги катары көрсөткөн **-баз,** биримдик, жалпылык маанилерин уюштуруучу **-даана,** кесипти, өнөрдү билдирүүчү **-пуруш,** **-баз,** мезгилдик маанини туюнткан **-бат,** уңгудан мурда келип заттын белгисинин көптүгүн бидирген **сер-** мүчөлөрү менен айырмаланган сөз жасамдык

диалектизмдерди көрсөтүүгө болот. Мисалы: Көпкөк асман. Кызыл бедезар (беделүү жай). Нурлар агып барат каналда (Э. Эрматов. «Махабат», 154)., Араласаң алмазардын (алмалуу жай) арасын, Ай, укмуш бир жыпар жытка канасың (К. Сабыров «Керээз», 206)., Ой, бул эле баткенчилерденби (баткендик)? – деп, чочуп кетти ал (Н. Сайдуллаев. «Күн башбакты», 115). Себеби зардалычылар (зардалылык) асканын бооруна салып өткөн чыйыр жолду тасмага түшүрүп, көгүлтүр сыналгы аркылуу айтып берүү керек эле (М. Үсөн. «Сакылар жери», 150)., -Сакыбий, бу сиз кийинки күндөрү башкача болуп кеттиңиз да. Ордо авладинин нараазы бовогону жок. Жакшы эсепдан (эсептүү) адам деп сизди тандаган элем (М. Үсөн. «Сакылар жери», 16)., Андай дартман (дарттуу) айымдардан запкы тарткыдай боло элексиз го, мырза. (М. Үсөн. «Ааламдар алкагында», 33)., Меймандос адамбаздыгыңыздарга (адамгерчилик) көзүм күйдү (М. Үсөн. «Сакылар жери», 58)., Ага кандай касиет сыйган экен. Кудай менен жуурулган сырдаана (сырдаш) экен (Э. Эрматов. «Мухаммед пайгамбар», 95)., Төмөнкү айылдагы балыкпуруштук (балык саткан) кылган адамдан сатып келген экен (Н. Сайдуллаев. «Жоголгон күн», 121)., Көк бууданды тизгинден дароо атбаз (ат баккан адам) жигит ала койду эле, ага карап Сатүрайим саяпкер зардап менен табыштады (Н. Сайдуллаев «Хан Шырдак», 121)., Чакырыкты жеткирген добуш эң эле тааныштай, өмүрбат (өмүр бою) угуп-туюп аралашып жүргөндөй (Н. Сайдуллаев. «Жоголгон күн», 168)., Калкөкүл үрөнчүнүн чеңгелинен чубураган топурактын **серасыл** (асылдуу) түшүмдөрү ыңкып, ачылып-чачылган колу жукалар ирденип калышкан күндөргө да жетишти (М. Үсөн. «Сакылар жери», 57)., ...Кечеги кан күйгөн урушта өлүмдү көрүп, жүрөгү канган **сергайрат** аксакалдар баш болуп, көк сакалдар жай казды (Н. Сайдуллаев. «Хан Шырдак», 226) ж.б.

б) Сөз жасоочу мүчөлөрү адабий нормага туура келип, бирок түзүүчү негиздери (уңгулары) жергиликтүү өзгөчөлүктү алып жүргөн диалектизмдер: Нысты башка эл менен **ашыначылык** (достук) барган сайын күч алып, көңүлү бөксө элдин эми эле орду толо баштаган чагы эле (М. Үсөн. «Сакылар жери», 40)., Бул ошо түптүү элдин ынтымакчылыгын, барчылыгын, кененчилигин даңктаган

дөөкарлик (марттык) (М. Үсөн. «Сакылар жери», 128)., Оо, мапаасыз (жакшылыксыз) дүйнө! Сага көзү тойгон пендеси болду бекен (М. Үсөн. «Ааламдар алкагында», 37)., Эрте-кеч сени ойлосо: өткөн күндөр, балалык-сагырчылык (жетишпестик, жетимдик) күндөр эске келет (К. Сабыров. «Керээз», 33)., Сизге герезендик (жамандык) кылган болсом, кечирип коюң (Н. Сайдуллаев. «Хан Шырдак», 145) ж.б.

в) Түзүүчү негизи да, сөз жасоочу мүчөсү да жергиликтүү өзгөчөлүк катары жашаган сөз жасамдык диалектизмдер: Анан бара-бара башка ойлорго чарпылып, аралашып жатып эле кокусунан **белбараал** (бактысыз) атасын эстей койгонун байкабай калды (Н. Сайдуллаев. «Жоголгон күн», 101)., Же **накулай** (туура эмес) айтып жатамбы (Н. Сайдуллаев. «Жоголгон күн», 122) ж.б.

Синтаксистик жол менен жасалган диалектизмдер

Жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктү алып жүргөн татаал сөздөр кош жана кошмок сөз тибинде болуп, бардык түгөйлөрү диалектилик жана түгөйлөрүнүн бири адабий, экинчиси диалектилик мүнөздөгү татаал диалектизмдер болуп бөлүнөт.

а) Бардык түгөйлөрү диалектилик мүнөздөгү татаал диалектизмдер. Буларга төмөнкүдөй кош жана кошмок сөз тибиндеги татаал диалектизмдерди кошууга болот: Ошол жоокерчилик замандын **зар капшабында** (ад.т. оор кесепет) зарайлап, жүрөк заада боло калган туран тукумдары ээлеген жерлеринде бекем чеп-коргондорду куруп, хан ордолорун тургуза башташат (Н. Сайдуллаев. «Хан Шырдак», 53)., Каныкейдин **шартнаамасын** (келишим кат) Төштүк жигиттерге түшүндүрдү (М. Үсөн. «Сакылар жери», 175)., **Шартнаамени** бекемдешти кол коюп, Исламга бермек болду жан, дилин (Э. Эрматов. «Мухаммед пайгамбар», 185)., -Ээ тобо, жаратканыңа шүгүр! Берген **назы-ныйматыңа** (ад. т. ырыс-кешик) шүгүр! Кыйналдым дебейин! Балдарым үчүн көрсөткөн күнүндө аз-көп дебей жашайын (М. Үсөн. «сакылар жери», 48)., Зардабиң тийди, **арз-аваз** (кумарлануу, кызыгуу-суктануу,) кылып жүрчү элем. Бар беле өчүң, кусага баттың белчемен (Э. Эрматов. «Махабат», 398).

б) Түгөйлөрүнүн бири – адабий, экинчиси диалектилик мүнөздө болгон татаал диалектизмдер. Мисалы: Балким, базардын ичинде кырдырган жыйырма миң кыпчактын **каны забалы** (убал сообу, каны зары) уруп кеттиби? (М. Үсөн. «Сакылар жери», 83)., Эсине түйүлүп, түйүнчөк болуп көктөлүп калганы эле **эрте баардаги** (ад. т. эрте көктөм) көктөм болуучу (Н. Сайдуллаев. «Жоголгон күн», 4)., Уктаган менен да жомок маңызы кудум анын уйкусунда улангандай, уйку шириндигине жомок шириндиги аралашып, **чалкем-чалыш** (ад. т. чалды-куйду, баш-аламан) болуп жуурулуп, анан балалык бал сезими ого бетер көлкүп, элжиреп, эртеси сергек тартып, кушбак ойгонор эле (Н. Сайдуллаев. «Жоголгон күн», 65)., Алан шер келген **ыңгай-пайытты** (ад.т. ыңтайлуу учур, убак) түк текке кетирбей, билгичтик менен ыкчам пайдаланып, дароо жетип, кудум ач кене сымак ага таппа тармашты да калды (Н. Сайдуллаев. «Хан Шырдак», 120).,

Диалектилерде синтаксистик жол менен жасалып эки түгөйү тең адабий нормага туура келген бирок сөздүктөрдө учурабаган сөз жасамдык диалектилик сөздөр учурайт. Мисалы: **Май топурак** – минералдык заттарга бай, кара, сагыз топурактуу жер: **Жамгырбы май топурак** жерге сиңген (Э. Эрматов. «Махабат», 204).

Жами жамаат – жалпы журт: Аймончок сулуу **жами-жамаат** дал бата кылганда акыл-үшүн жыйды (Н. Сайдуллаев. «Хан Шырдак», 114).,

Зым жыгач – электр зымдары тартылган устун жыгач (орус тилинде- столба): Жол боюнда тизилген **зым жыгачтар**, Тааныш эмес ааламды алып келет (Э. Эрматов. «Махабат», 195)., Экөө **зым жыгачка** сөйөнгөн боюнча балмуздакты түгөтүштү (Н. Сайдуллаев. «Жоголгон күн», 154)

СӨЗ ЖАСОО БОЮНЧА ТАЛДООНУН ПЛАНЫ

Сөз жасоодо сөз жасоочу каражаттарга тилдик талдоо жүргүзүү үчүн мисал сүйлөм тутумунан алынат. Анткени сөз жасамдык бирдиктердин касиеттери да сүйлөм чегинен байкалат. Тандалган сүйлөмдө сөз жасоонун тигил же бул жолу менен жасалган туунду маанидеги сөздөр болбосо, андай сүйлөмдөрдү мисал катары алуу максатка ылайыксыз.

Биз жогоруда азыркы кыргыз тилиндеги сөз жасоонун үч жолу менен тааныштык. Ошого ылайык талдоо төмөндөгүдөй үч түрдүүчө жүргүзүлөт.

Сунуш: Сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн негизин туура, так табуу үчүн сөздөрдүн составдык бөлүктөрүн (уңгу, мүчө жана негиз) төмөнкүдөй белгилер менен ажыратууну сунуштайбыз:
 □ - уңгу, ^ - сөз жасоочу мүчө, ○ - форма жасоочу мүчө, ▸ - сөз өзгөртүүчү мүчө, — негиз.

Ошондо негиз:

- 1) □ - уңгу түрүндө,
- 2) □ □ ^ - уңгу менен сөз жасоочу мүчө түрүндө,
- 3) □ □ ^ ^ - уңгу жана эки же андан ашык сөз жасоочу мүчө түрүндө,
- 4) ^ □ - сөз жасоочу мүчө менен уңгу түрүндө
- 5) □ □ - эки же андан көп уңгу түрүндө,
- 6) □ □ □ ^ - экиден кем эмес уңгу жана сөз жасоочу мүчө түрүндө.

М: Айша ак көйнөк сатып алды.
 Китепсиз студент- студент эмес.
 Көп бириксе, көлдөн күчтүү толкундайт.
 Илгери-илгери өткөн заманда...
 Ак жүздүү аял.

1. Сөз жасоонун морфологиялык жолу менен жасалган туунду сөздөрдү талдоонун планы:

1. Тандалып алынган сүйлөмдүн тутумундагы сөздөрдү уңгу мүчөгө ажыратып алуу. Негизин көрсөтүү (тубаса негиздин астын бир, туунду негиздин астын эки сызык менен белгилөө).
2. Туунду негиздин лексикалык маанисин чечмелөө.
3. Түзүүчү негизин табуу жана анын лексикалык маанисин тактоо, тубаса же туунду экенин аныктоо.
4. Сөз жасоо маанисин түшүндүрүү.
5. Сөз жасоочу мүчөнүн башка мүчөлөрдөн болгон өзгөчөлүгүн айтып берүү.
6. Сөз жасоочу мүчөнүн кайсыл сөз түркүмүндөгү сөздөн кайсыл сөз түркүмүндөгү сөздү жасагандыгын, өнүмдүү, аз өнүмдүү же өнүмсүз экендигин мисалдар менен түшүндүрүү.

М: Бул курак балыштар – апамдан калган эстелик.

Курак – ар кандай түстөгү материалдардын кесиндилеринен өөнөлөп жасалган буюм.

Түзүүчү негизи: кур- бир нерсени жасоо, тургузуу, орнотуу деген лексикалык маанини туюнткан, тубаса негиз.

Сөз жасоо мааниси: түзүүчү негиз туюндурган кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда болгон затты көрсөткөндүгү.

Сөз жасоонун морфологиялык жолу менен жасалды. Сөз жасоочу каражаттары негиз жана сөз жасоочу мүчө. Кур-этиш, уңгу сөз, -ук (-ык) этиштен зат атооч жасоочу өнүмдүү мүчө. Анткени бул мүчө бир катар этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрдү (жүрөк, күрөк, казык, түшүнүк, чырылдак ж.б.) жасоого катышат.

Эстелик – кимдир бирөөлөрдүн аң сезиминде калуу максатында аларга арналып жасалган, берилген буюм.

Түзүүчү негизи: эсте - эске түшүрүү, эске ала жүрүү, унутпоо деген лексикалык маанини туюнткан, туунду негиз. М: Өткөн күндөрүңдү эсте.

Сөз жасоо мааниси: түзүүчү негиз туюндурган кыймыл аракети жаратуучу затты билдиргендиги.

Сөз жасоонун морфологиялык жолу менен жасалды. Сөз жасоочу каражаттары негиз жана сөз жасоочу мүчө. Эсте -

этиш, туунду сөз, -лик (-лык) этиштен зат атооч жасоочу аз өнүмдүү мүчө. Анткени аз сандагы этиш сөздөрдөн (кусалык, эстелик) гана зат атоочторду жасоого катышат. Бирок атооч сөздөрдөн зат атооч жасоо жөндөмдүүлүгү өнүмдүү.

2. Сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалган туунду сөздөрдү талдоонун планы:

- 1 Тандалып алынган сүйлөмдүн тутумундагы сөздөрдү уңгу мүчөгө ажыратып алуу. Негизин көрсөтүү (тубаса негиздин астын бир, туунду негиздин астын эки сызык менен белгилөө).
- 2 Туунду негиздин лексикалык маанисин чечмелөө.
- 3 Түзүүчү негизин табуу жана анын лексикалык маанисин тактоо, тубаса же туунду экенин аныктоо.
- 4 Сөз жасоо маанисин түшүндүрүү.
- 5 Синтаксистик байланыштын кайсыл түрүндө айкалышканын аныктоо.
- 6 Тең байланышта жасалган сөз болсо: түгөйлөрүнүн кайсыл сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүн, өз алдынча турганда лексикалык маани туюнта алышын, морфологиялык курамын, маанилик катыштарын мисалдар менен түшүндүрүү.
7. Багыныңкы байланышта жасалган сөз болсо: түгөйлөрүнүн кайсыл сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүн жана багыныңкы байланыштын кайсыл жолу менен айкашканын белгилөө.

М: Ар-намыс үчүн баш берген, атадан калган салтың бар (/с.).

Ар-намыс – уят, абийир, адамгерчилик.

Түзүүчү негиздери: ар- кандайдыр бир кылык-жоругу, мамилеси абийирине тийип, ыңгайсыз абалда калуу сезими, намыс- адамдын коомдо өзүн туура, адамгерчиликтүү алып жүрүү, өзүнүн абийирин, милдетин сезүү сапаты деген лексикалык маанилерди туюнтат. М: Айылды өзүң билгенсип, ары жок кандай баласың («Эртабылды»). Эне төрөйт баланы, Жарайт деп түрдүү намыска («Мендирман»).

Сөз жасоо мааниси: Түзүүчү негиздери туюнткан абстрактуу заттык түшүнүктөрдү жалпылаштырып, күчөтүп бергендиги. Сөз жасоонун синтаксистик жолунун тең байланышы аркылуу жасалды. Эки түгөйү тең зат атооч сөз түркүмүнө тиешелүү. Ар

бири өз алдынча турганда лексикалык маани туюнта алат. Түгөйлөрү морфологиялык курулушу боюнча уңгу түрүндө, маанилик катышы боюнча синонимдик алакада.

М: Ашыр аке акырларга саман салып, өзүнчө кобурады (убукеев).

Саман сал – малга тоют берүү.

Түзүүчү негиздери: саман- дан эгиндеринин данын алгандан кийин калган кургак сабы, сал- бир нерсенин ичине же бетине жайлаштыруу, коюу деген лексикалык маанилерди туюнткан тубаса негиздер. М: Сапырылган эгин үйүлсүн, саман-топон- жыйылсын (О. Бөл.). Жамила дасторкон жайып, ага чача боорсок салды (К. Бая.).

Сөз жасоо мааниси: кыймыл-аракет алгачкы биринчи түзүүчү негизи туюнткан түшүнүктүн натыйжасында болгондугу. Сөз жасоонун синтаксистик жолунун багыныңкы байланышында жасалды. Биринчи түгөйү зат атооч, кийинки түгөйү этиш сөз түркүмүндө туруп, багыныңкы байланыштын башкаруу (саманды сал) жолу аркылуу тутумдашты.

3. Сөз жасоонун лексико-семантикалык жолу менен жасалган туунду сөздөрдү талдоонун планы:

1. Тандалып алынган сүйлөмдүн тутумундагы сөздөрдү уңгу мүчөгө ажыратып алуу. Негизин көрсөтүү (тубаса негиздин астын бир, туунду негиздин астын эки сызык менен белгилөө).
2. Туунду негиздин лексикалык маанисин чечмелөө.
3. Түзүүчү негизин табуу жана анын лексикалык маанисин тактоо, тубаса же туунду экенин аныктоо.
4. Сөз жасоо маанисин түшүндүрүү.
5. Лексико-семантикалык жолдун кайсыл ыгында жасалгандыгын тактоо.
6. Көп маанилүү же омоним сөз экендигин белгилөө.

М: Жарактуу кол куралсын.

Кол – кишилерден турган согуштук күч, аскер, кошуун.

Түзүүчү негизи: кол-адамдын эки ийнинен баштап, манжаларынын учуна чейинки дене мүчөсү деген лексикалык маанини туюнтат. М: Динар колундагы китепти чоң энеге көрсөтүп силкилдетип койду (Т. Сыд.). Сөз жасоонун лексико-семантикалык жолунун семантикалык ыгы боюнча жасалган, бир сөз түркүмүнө кирген, эки башка лексикалык маанидеги сөз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Б., 1997.
2. Абдувалиев И., Кыргыз тили. Морфология. -Б., 2003.
3. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турусбеков А. Кыргыз тили. -Ф.: Мектеп, 1986.
4. Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү. -Ош, 2002. А. Сапарбаев, Н. Абдесов. Кыргыз тили: VII кл. үчүн. -Б.: Мектеп, 1999.
5. Жалилов. А. Азыркы кыргыз тили. -Б.: Кыргызстан, 1996.
6. Жакыпов Ы., Турусбеков С., Майрыков Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүк -Ф., 1954.
7. Давлетов С, Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Ф.: Мектеп. 1980.
8. Давлетов С, Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы: I бөлүм. -Ф.: Мектеп. 1982.
9. Иманов А. Кыргыз тили. -Ф.: Мектеп, 1990.
10. Иманов А., Сапарбаев А. Кыргыз тили: II бөлүк, синтаксис. -Ф.: Мектеп, 1988.
11. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. -Ф.: Мектеп, 1966.
12. Кыргыз тилинин грамматикасы, морфология -Ф. 1964.
13. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы -Ф.: Илим, 1980.
14. Орузбаева. Б. О. Словообразование в киргизском языке. -Ф. 1964.
15. Орузбаева. Б. О. Сөз (слово). -Б., 1994.
16. Орузбаева Б. О. Сөз курамы. -Б.: Мектеп, 2000.
17. Сапарбаев А., Өмүралиева С. Эгембердиев Р., Мусаева В. Кыргыз тили: X-XI класстар үчүн. -Б.: Акыл, 2003.
18. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. -Ф., 1988.
19. Шукуров Ж. Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. -Ф., 1955.
20. Чечейбаева К. Ө. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор. -Ф., 1978.

М А З М У Н

1. Баш сөз	3
2. Сөз жасоонун изилдөө объектиси жана милдеттери	5
3. Сөз жасоонун изилдениши	7
4. Сөз жасоонун негизги түшүнүктөрү	10
5. Негиз жана уңгу	10
6. Сөздүн мүчө бөлүгү	11
7. Форма жасоочу мүчөлөр	12
8. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр	15
9. Тубаса жана туундуу негиз	16
10. Түзүүчү негиз	17
11. Түзүүчү жана туундуу негиздердин карым-катышы	18
12. Сөз жасоо мааниси	21
13. Сөз жасоо тиби	22
14. Сөз жасоонун морфологиялык жолу	23
15. Сөз жасоочу мүчө	24
16. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн классификациясы	25
17. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн пайда болуу жолдоруу жана толукталуу булактары	26
18. Зат атооч сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы	26
19. Атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу мүчөлөр	26
20. Этиш сөздөрдүн зат атооч жасоочу мүчөлөр	29
21. Сын атооч сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы	33
22. Атооч сөздөрдөн сын атооч жасоочу мүчөлөр	33
23. Этиш сөздөрдөн сын атооч жасоочу мүчөлөр	35
24. Этиш сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы	37
25. Атооч сөздөрдөн этиш жасоочу мүчөлөр	37
26. Этиштен этиш жасоочу мүчөлөр	40
27. Тактооч сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы	41
28. Тактоочтордун сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдө туруп жасалышы	43
29. Сөз жасоонун синтаксистик жолу	45
30. Зат атооч сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы	47

31. Сын атооч сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы	50
32. Сан атооч сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы	51
33. Ат атооч сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы	52
34. Этиш сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы	53
35. Тактооч сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы	54
36. Тууранды сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы	56
37. Сырдык сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы	56
38. Сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу	57
39. Диалектилик сөздөрдүн сөз жасоо жолдору менен жасалышы	60
40. Сөз жасоо боюнча талдоонун планы	64
41. Пайдаланылган адабияттар	69

Терүүгө 03.11.07 берилди. Басууга 8.11.07 кол коюлду.

Кагаздын форматы 60x84.

Көлөмү 4,5 басма табак. Нускасы 500 даана.

«Кагаз Ресурстары» басмаканасында офсеттик ыкма менен басылды.

Кыргыз Республикасы, Ош шаары,
Курманжан Датка көчөсү, 287, тел.: 2-52-50

АДАМ ТИЛИ

1. Адам тили тийгенде,
2. Адам күйүп, дүрт этип жанат тура.
3. Адам тили адамды
4. Жыландан да заардуу чагат тура.
5.

6. Адам тили адамга
7. Даба болуп дарыдай жагат тура.
8. Адам тили адамды
9. Ажыратып ажалдан калат тура.
10.

С. Жусуев

* * *

1. Келди тилим бир тобунан сүрүлүп,
1. Бирде артка, бирде алга түрүлүп.
1. Өркүндөтүш үчүн эне тилимди
1. Шымалана киришели түрүнүп.

Д. Юсупов